

М.В. Горох

ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ 1941–1943 рр. У ПОЛІТИЧНІЙ КАРИКАТУРІ ОКУПАЦІЙНОЇ ПРЕСИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ТА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Стаття присвячена з'ясуванню ролі і місця політичної карикатури у формуванні інформаційного простору на території Чернігівської та Сумської областей у роки Другої світової війни. Аналіз візуальних образів, розміщених на сторінках окупаційної преси, сприяє розкриттю концепції ідеологічних маніпуляцій нацистського режиму, дозволяє оцінити їхній вплив на процес формування архетипів сприйняття як на населення окупованої України, так і на сучасників. Особлива увага приділена послідовності появи карикатур, співставлення їхнього змісту з подіями на фронтах Другої світової війни. Проаналізовано видання, в яких друкувалися рисунки, встановлена динаміка появи та тематика зображень.

Ключові слова: політична карикатура, окупаційна преса, Чернігівська область, Сумська область.

До актуальних проблем дослідження нацистського режиму в Україні у роки Другої світової війни належать питання, пов'язані з нацистською пропагандою. Мешканці окупованих територій відчували чималий інформаційно-психологічний тиск, який впливав на масову та індивідуальну свідомість людей. Засоби масової комунікації (радіо, преса) у руках кваліфікованих пропагандистів перетворювалися на потужну зброю, здатну змінювати сприйняття, емоції, скеровувати цільову аудиторію в заздалегідь визначеному напрямку. Саме на такі концепти звертає увагу читачів історик Алан Нельсон, характеризуючи пропаганду як метод маніпулювання масовою свідомістю [1].

Важливою складовою активної пропаганди нацистів була українська преса. З перших днів окупації нова влада вживала всіх належних заходів для налагодження діяльності друкарень. Періодичні видання оперативно знайомили читачів з фронтовими зведеннями, розпорядженнями й оголошеннями окупаційної адміністрації, наказами німецького командування. Вони агітували молодь виїздити на роботу до Німеччини, розповідали про місцеві новини, минуле краю. Радянські громадяни звикли довіряти друкованому слову, яке довгий час залишалося єдиним джерелом інформації про події за межами того чи іншого населеного пункту. До того ж, як зауважує О. Гончаренко, охоплення окупаційними виданнями було чималим – один примірник на 30 жителів у 1943 р. [2, с. 72–73].

Окупаційна преса, як історичне джерело, довгий час залишалася поза увагою дослідників. Історики сперечаються про кількість видань, яка виходила друком у адміністративно-територіальних межах сучасної України. Їхні підрахунки різняться. Якщо І. Чайковський нараховує 220 позицій [3], А.Ф. Юденков – не менше 300 [4], то Б.І. Черняков та Ю. Смілянська збільшили підсумкові показники до 400–500 [5; 6]. Маємо чимало досліджень, присвячених діяльності радянської преси в Україні у роки Другої

світової війни (роботи С.П. Сегеди [7], В.І. Смірної [8], О.О. Федотової [9], Т.В. Романенко [10]) та окупаційної (Н.Я. Гандрабура [11], Г. Греченко [12], М.В. Михайлюк [13], С.В. Стельникович [14], Д.М. Титаренко [15], Б.І. Черняков [16], В.М. Яременко [17]).

Дієвою зброєю в ідеологічній боротьбі була карикатура. Вона лаконічно й у легкій формі доносила читачам інформацію про складні явища міжнародного життя, формувала образ ворога, створювала ефективний інструмент для поділу на «своїх» і «чужих». Дослідники неодноразово зверталися до даної проблематики. Згадаємо роботи Д.Є. Яковлева [18], І.Я. Щупака [19], О.О. Маєвського [20], О.А. Вороніної [21]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К.; Ірпінь, 2005) наводить наступне визначення: «Карикатура – малюнок, що зображує кого-, що-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді» [22, с. 525]. Даний «сміховий» жанр має свої особливості, до яких О.А. Вороніна зараховує такі прийоми, як перебільшення, поєднання реального та ірраціонального, виховування, повчання, засудження та висміювання [21]. Традиційно недостатньо вивченим залишається регіональний рівень тематики.

Пропонована стаття має на меті систематизувати та проаналізувати наявний карикатурний ряд, присутній в окупаційних друкованих виданнях, що видавалися німецькою військовою владою й органами цивільного окупаційного управління на території Чернігівської та Сумської областей. Передусім нас цікавитиме питання подачі геополітичних реалій першої половини 1940-х рр. через візуальні образи та їхня трансформація. Територіально дослідження обмежене Чернігівською та Сумською областями в їх сучасних адміністративно-територіальних кордонах, а хронологічно – 1941–1943 рр., власне періодом окупації та часом існування відповід-

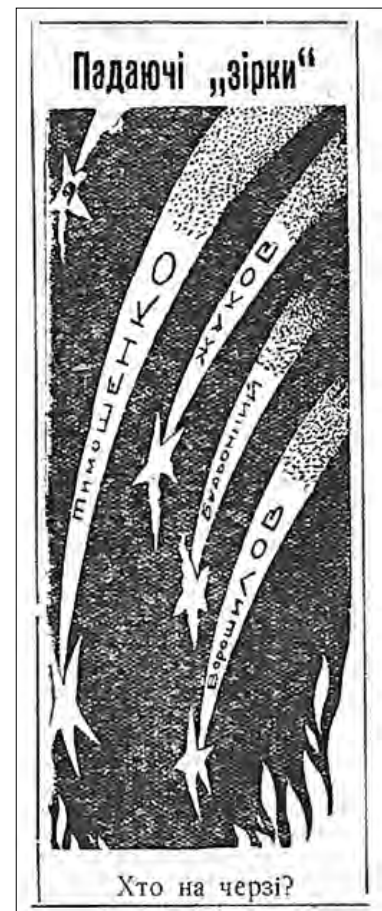

Рис. 1. «Падаючі „зірки“». 3 грудня 1941 р. «Українське Полісся»

Рис. 2. «Туристи з примусу...».
28 грудня 1941 р. «Українське Полісся»

них періодичних видань.

Україномовні та російськомовні видання окупаційної влади на території України з'явилися відразу після утвердження на місцях німецької військової адміністрації. Рішення про необхідність випуску газет під німецькою цензурою ухвалили ще до початку військових дій. Підставою для цього стала «Директива начальника штабу Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини з питань пропаганди». У документі, як наголошує історик І. Я. Щупак, зазначалося: «...Якщо можливості слідкувати за пресою не буде, то робота газет і журналів... повинна бути припинена...» [19, с. 148]. До справи створення газет долучилися патріотично налаштована інтелігенція та представники українського національного руху.

Результати нацистської пропаганди неабияк непокоїли керівництво партизанського руху. Історик І.С. Азарх зауважувала, що в аналітичній довідці центрального штабу підкреслювалося, що в усіх окупованих районах німці організували випуск друкованої продукції (газет, журналів), на яку була поширена підписка, організована її регулярна доставка навіть у найвіддаленіші населені пункти, крім того, старост зобов'язували щоденно проводити серед населення «колективні читки газет». Для загального доступу всі газети й плакати зазвичай вивішували в центрі сіл, на стендах, зроблених із дощок і пофарбованих неодмінно в синій колір [23, с. 9].

В онлайн архіві української періодики (libraria.ua) відкрито доступ до 8 видань з 7 населених пунктів Сумської області – «Сумський вісник» (Суми), «Відродження» (Ромни), «Визволення» (Конотоп), «Останні вісті» (Кролевець), «Голос Охтирщини» (Охтирка), «Новий час» і «Последние известия» (Шостка), «Путивлянин» (Путивль) та 7 видань з 7 населених пунктів Чернігівської – «Українське Полісся» (з лютого по квітень 1943 р. «Чернігівський кур'єр», Чернігів), «Ніжинські вісті» (Ні-

жин), «Вісті Прилуччини» (Прилуки), «Нова Сновська газета» (пізніше «Нові дні», Сновськ), «Новий шлях» (з 14 березня 1942 р. «Вісті Остерщини», Остер), «Голос Новгород-Сіверщини» (Новгород-Сіверський), «Голос освобожденной Северщины» (Семенівка). Мовою видань переважно була українська. Виняток – часописи «Последние известия», «Путивлянин», «Голос освобожденной Северщины» та «Сумський вісник» з 18 квітня по 21 травня 1943 р., які видавали російською.

Першими, ще у 1941 р., започаткували чотири газети – «Українське Полісся», «Вісті Прилуччини», «Відродження» та «Сумський вісник». Усі інші виходили з 1942 р. і до вигнання німців з Чернігівської та Сумської областей у 1943 р. Періодичність видань становила 1–3 випуски на тиждень, наклад – від 1,5 до 30 тис. примірників, обсяг – від 2-х до 6-ти сторінок. Ілюструвалися не всі випуски та видання. Жодного зображення не містять доступні примірники газет «Путивлянин», «Голос Новгород-Сіверщини», «Голос освобожденной Северщины». Частота появи карикатур не була сталою. Якщо з 344 номерів періодичних видань Сумщини карикатури віднаходимо у 96 (тобто у кожному третьому), то з 469 випусків газет Чернігівщини – у 123 (у кожному четвертому). Розміри зображень здебільшого невеликі. Графічний матеріал для видань переважно створювався на території Німеччини підвідомчими структурами пропаганди. За місцевими редакціями залишали право змінювати підписи під зображеннями.

Улітку й восени 1941 р. німецькі війська стрімко просуваються вглиб території Радянського Союзу. 25 жовтня вони увійшли у Харків, а до кінця року окупували майже всю територію України, за винятком східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей. Після успіхів під Києвом та Смоленськом, німецькі війська здійснили невдалу спробу оволодіти Москвою. Розгром під Москвою (грудень 1941 р. – січень 1942 р.) призвів до краху плану «блискавичної війни». Грудень 1941 р. ознаменувався бомбардуванням Японією американської військово-морської бази Перл-Харбор на Гавайях і долученням до війни США.

Перші карикатури, 6 зображень, з'явилися у грудні 1941 р. на шпальтах чернігівської газети «Українське Полісся». Більшість із них тематично утворювали цикл про військові поразки СРСР. Відкриває його 3 грудня карикатура «Падаючі "зірки"» (рис. 1). Перед читачем з неба стрімко падають зірки радянських командувачів («Тимошенко», «Жуков», «Будьонний», «Ворошилов»). Цілковита впевненість у перемозі військ вермахту передана через підпис під рисунком: «Хто на черзі?» [Тут і далі підтекстовки подано мовою оригіналу – М. Г.] [24, с. 2]. За тиждень, 10 грудня, карикатура «Остання глава історії ВКП(б)» у своїй художній композиції поєднувала поїдену мишами книгу «Історія ВКП(б)», людський череп і чорного ворона, птаха, якого пов'язують зі світом мертвих [25, с. 2]. Вояк «непереможної Червоної армії», у номері за 24 груд-

ня, від першого удару німецької армії перетворювався на одного каліку на милицях з тонкими ногами-сірниками та простягнутою рукою [26, с. 1]. Цикл рисунків 1941 р. завершувала карикатура «Туристи з примусу...» (рис. 2) про втечу Й. Сталіна та його оточення на Схід. Задумлива постать генсека зручно вмонтилася на валізі з угод із союзниками біля товарного вагона [27, с. 2].

Формування антигітлерівської коаліції, попри сподівання А. Гітлера на міжнародну ізоляцію СРСР, розпочалося відразу після нападу Німеччини на Радянський Союз. 12 липня 1941 р. була підписана англо-радянська угода про спільну боротьбу проти Німеччини. У результаті зустрічі Ф. Рузвельта та В. Черчилля 14 серпня того ж року з'явився документ під назвою «Атлантична хартія», спрямований на знищення нацистської тиранії, роззброєння агресора та загальне роззброєння світу. США та Англія зобов'язувалися не прагнути до територіальних чи інших придбань, обіцяли поважати право народів на самостійний вибір форми правління та відновлення суверенних прав тих народів, які були позбавлені їх насильницьким шляхом. У грудні 1941 р. до хартії приєднався Радянський Союз. Німецька пропаганда не оминула цієї події. Газета «Українське Полісся» 28 грудня надрукувала рисунок «Безприкладна ввічливість», висміюючи «бажання» союзників першими стати на «шлях до перемоги» – надірваний канат, закріплений між Уралом та Кавказом [27, с. 1].

1 жовтня 1941 р. СРСР, США та Велика Британія підписали трьохсторонню угоду про допомогу Радянському Союзу зброєю і продовольством. У грудні того ж року на СРСР поширили дію законодавства про ленд-ліз. Тема поставок військової техніки та стратегічної сировини стала ледь не центральною в окупаційній пресі. Вже 12 грудня карикатура «Англо-американсько-советський блок... ось-ось зірветься» натякнула на неспроможність підвішеного за гак червоноармійця утримувати військову техніку та сировину, що надходила від союзників [28, с. 2].

Протягом 1942 р. на сторінках окупаційних видань Чернігівської та Сумської областей було оприлюднено 207 карикатур (22 у січні – березні, 65 у квітні – червні, 51 у липні – вересні, 69 у жовтні – грудні). Найбільше їх з'явилося у травні (33), жовтні (26) та листопаді (25), а це аж 41 %. Найменше – у лютому – березні (від 4 до 9). Лідерами за кількістю карикатур стали часописи «Українське Полісся» (45), «Вісті Прилуччини» (38), «Сумський вісник» (36) та «Ніжинські вісті» (34), на які припало 74 % всіх зображень (табл. 1).

1942 р. чернігівське видання «Українське Полісся» роз-

Таблиця 1

Динаміка друку карикатур на сторінках окупаційних видань Чернігівської та Сумської областей у 1942 р.

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Всього
«Українське Полісся»	2	9	9	11	4	2	1				1	6	45
«Новий шлях»	2												2
«Ніжинські вісті»				1	10	1	5	3	3	3	6	2	34
«Голос Охтирщини»				2	1	4	1	4	6	4			22
«Відродження»				1				1			2	3	7
«Сумський вісник»				2	4	5	10	6	3	4	2		36
«Вісті Остерщини»					2					1		2	5
«Вісті Прилуччини»					12	3			1	9	10	3	38
«Визволення»							1				1		2
«Останні вісті»									1	1			2
«Новий час»									5	1	3	1	10
«Последние известия»										2			2
«Нові дні»										1		1	2
Всього	4	9	9	17	33	15	18	14	19	26	25	18	207

Рис. 3. 1 січня 1942 р. «Українське Полісся»

почало вітанням читачів з Новим роком та повідомленням про «героїчні подвиги в боротьбі з большевизмом». 1 січня передовицю прикрасила подвійна карикатура Ів. Мирошніченка із зображенням українського села за радянського та німецького панування (рис. 3). Якщо у 1941 р. українська дівчина згиналася під вагою радянського комісара, то у 1942 р. колишній «володар життя» притиснутий чоботом німецького солдата, який дарує дівчині квіти [29, с. 1].

Рис. 4. 27 лютого 1942 р. «Українське Полісся»

Попри поразку під Москвою у грудні 1941 р., стратегічна ініціатива залишилась за Німеччиною. У 1942 р. радянське командування очікувало продовження наступу німців під Москвою, натомість гітлерівське командування планувало провести широкомасштабний наступ на південному напрямку з оволодінням Волгою, Кавказом, нафтовими родовищами Закавказзя, а вже потім – завдати удар у напрямку Москви.

Німецька пропаганда поширювала ідею про неминучість перемоги вермахту. Першість тут тримала остерська газета «Новий шлях». Крім дублювання рисунка про втечу Сталіна на Схід («В далеку дорогу» [30, с. 2]), часопис запропонував 1 січня карикатуру з промовистою назвою – «Пацієнт, що напевно в 1942 р. не встане». У ній знесиленого Сталіна за допомогою стетоскопа слухав Ф. Рузвельт. Стан пацієнта був безнадійним, а єдині наявні ліки – «обіцянки». У кімнату крізь прочинені двері заглядало пильне око «світової преси» [31, с. 2].

У перший місяць року започаткували серію карикатур антисемітського спрямування. Передусім через висміювання радянської Конституції з її гарантією рівності і загального добробуту. Два парні рисунки на шпальтах «Українського Полісся» (14 січня та 1 лютого) об'єднувала спільна назва: «Кому добре жилось під сонцем сталінської конституції». У них ненажеру-партійця і вгодоване єврейське подружжя протиставляли

Рис. 5. «На кого падає вина за сучасну війну». 8 лютого 1942 р. «Українське Полісся»

робітнику, селянину та голодному каліці. Класове розшарування суспільства посилювалося за рахунок національного фактора: «Українці скрізь тремтіли, а жиди жерли – їли» та «З Івана одяг здирали, а на Мойшу надівали і "талантом" величали» [32, с. 1; 33, с. 4].

На Східному фронті у січні – березні 1942 р. точилися запеклі бої за Донбас. Окупаційна преса рясніла заголовками на кшталт: «Остаточно і безповоротно гине ворог Європи – большевизм», «Совети терплять поразку на всіх фронтах», «Большевики мобілізують дітей для війни», «Советський Союз напередодні поразки» [34, с. 3; 35, с. 2; 36, с. 1]. Візуальним доповненням статей були карикатури зі Сталіним. Висміювалися його військові амбіції, самовпевненість тощо. Так, до помешкання «мижнародного бандита Сталіна» стукає 1942 рік в образі Смерті [36, с. 2]. «Грізний «воїн» Советів Йосиф Сталін» – це опудало на жердині, у пошарпаному одязі, з протигазом і шаблею, з леза якої стікає кров. Химерна конструкція трималася на чотирьох книгах, Конституціях СРСР, корінці та обкладинки яких вінчали шести-

кутні зірки [34, с. 3]. Художник Євг. Олівець у рисунку «Ой, щось мені, братці, мед-вино не п'ється» особливо поглумився над генсеком. Той страждає від зубного болю, але з ліків має пляшку «Московської 55^о» та отруту. Послужливий офіціант подає йому на таці велику дулю, а не «новий есмінець». Розрадою міг би стати ящик із золотом, накопичений за 23 роки правління, проте його тінь, Смерть з косою, натякає на наближення смерті. Навіть сталінське «Жити стало краще, товариші. Жити стало веселіше» трансформується у лозунг на стіні – «Жити стало зовсім весело» [35, с. 2].

З лютого 1942 р. окупаційні видання розпочали пошуки головних винуватців війни. Художник Володимир М. на сторінках часопису «Українське Полісся» задавався питанням: «На кого падає вина за сучасну війну». Винними, передбачувано, стали президент США Ф. Рузвельт та прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль (рис. 5). Рузвельт шттовхає у багаття (символізувало війну) бочку з гасом (символізує «Америку»). Але не він розпалив багаття, а Черчилль, про що натякає напіввідкрита коробка сірників із зображенням Union Jack, прапора Великої Британії [37, с. 1]. 15 лютого це ж видання назвало президента США «всесвітнім брехуном». Він, ніби та курка, несе яйця з «вигадок», «провокацій», «фальсифікацій», «брехні» та ін. [38, с. 1].

Не могло бути й мови про рівність між союзниками. Нав'язувалася наступна ієрархія – Ф. Рузвельт, В. Черчилль, Й. Сталін. Височенна постать американського президента помахом однієї руки зупиняла виступ коротуна Черчилля та переадресовувала його прохання «батьку народів» Сталіну, який сам прогинався перед прем'єр-міністром («Захароване коло “дружньої” допомоги») [39, с. 1].

1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав на чолі з СРСР, США та Великою Британією підписали Декларацію Об'єднаних Націй. Держави-учасниці зобов'язувалися використовувати свої ресурси для боротьби проти агресорів та не укладати сепаратного миру. Радянський Союз мусив піти на деякі поступки, визнавши, наприклад, емігрантські уряди Польщі, Чехословаччини та Франції. Реакцією на це стала карикатура «Дружній ансамбль з фальшивою музикою» на сторінках часопису «Українське Полісся» за 1 березня [40, с. 1]. Окупаційна преса сумнівалася, чи є той ансамбль «дружнім»? Це ж видання 12 березня надрукувало рисунок «Сцена на маскараді», де «батько народів» готовий зарізати О.Ф. Керенського, який наважився поцілувати руку «коханої» – президента США Ф. Рузвельта. Підтекст глумливо зауважує – «“Восточні челаветі” ревниві» [41, с. 2]. Уже за три дні, 15 березня, Сталін та Керенський закуті в ярмо, а погоничем виступає Рузвельт. Підпис під рисунком промовляє: «Новий цирковий трюк, що його готує Рузвельт для світової арени» (рис. 6) [42, с. 2].

У Декларації Об'єднаних Націй згадувалися й релігійні свободи. Починати дискусії з цього питання Радянський Союз не наважився, погодившись на західну трактовку,

Рис. 6. «Новий цирковий трюк, що його готує Рузвельт для світової арени». 15 березня 1942 р. «Українське Полісся»

проте німецька пропаганда вважала за доцільне розповісти читачам про особливості співіснування церкви та більшовицької влади. Невідомий автор статті «Остання соломина Сталіна» («Українське Полісся», 29 березня 1942 р.) звинуватив митрополита Сергія у співпраці з Кремлем. До неї додали карикатуру «Побратався сокіл». Зовнішню ідилію обіймів порушував скривавлений ніж, що стирчав з кишені Сталіна [43, с. 2]. А ось газета «Голос Охтирщини» 14 травня надрукувала фейлетон «Окупація неба». Сталін та його соратники постали перед митрополитом Сергієм у «ковчезі» з проханням про порятунок [44, с. 3].

Прихід весни активізував роботу редакцій у напрямку показу невідворотності поразки радянських військ і їхній відступ на Схід. Для німецької пропаганди – це переломний момент. Радянський Союз втрачав природний захист у вигляді снігу, холоду, морозу. Карикатури, в яких Сталін намагається відтермінувати прихід тепла, набувають чималої популярності. Головними героями рисунка «Два маршали» («Голос Охтирщини», 19 квітня 1942 р.) стали Сталін і Дід Мороз. Згадуючи про внесок останнього в перемогу над Наполеоном, генсек питає: «Ну що вам варто, що вам потрібно, щоб так само розбити Гітлера?». Лаконічна відповідь мала явний підтекст: «Нічого! Нехай тільки Весна підпише пакт про ненапад!» (рис. 7) [45, с. 3].

Рис. 7. «Два маршали». 19 квітня 1942 р. «Голос Охтирщини»

Рис. 8. 10 квітня 1942 р. «Українське Полісся»

Квітневі номери «Голосу Охтирщини» та «Сумського вісника» висміювали спроби Сталіна відтермінувати прихід весни, погрожуючи револьвером проліску («Сталін і весна») [46, с. 1]. Сумське видання навіть зауважило: «Коли б Сталін міг, він би розстріляв нині весну» [47, с. 3]. Безкраї поля пролісків зі свастикою на бутонах не на жарт налякали «батька народів» у травневих номерах «Сумського вісника» та «Ніжинських вістей». «Прокляття! Ось-ось весна почнеться!», – перелякано викрикував він [48, с. 3; 49, с. 2]. Сюжет не втратив своєї актуальності й улітку. У липні «Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» нагадали про ставлення генсека до весни через карикатуру «Весняне пробудження Сталіна». Дорікаючи ДПУ та вказуючи на птахів, він заявляв: «Я ж казав, що советська зима тягнеться до кінця вересня...» [50, с. 3; 51, с. 2].

Німецька пропаганда у власних цілях використовувала навіть радянську класику, яка прославляла більшовицьку владу та її керівників. Рисунок «Пісня про Сталіна» на сторінках «Українського Полісся» (6 березня) отримав свою назву не випадково. Вона ідентична назві вірша поета М. Рильського, написаного 1935 р. і покладеного на музику Л. Ревуцького [52]. Перші два рядки пісні («Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить...») стали основою сюжету карикатури: Сталін, як той птах з поскубленим пір'ям, перелітає гори у напрямку Уралу [53, с. 2]. Пісенну тематику продовжила добірка карикатур «Улюблені пісні советських „вождів“», де поєднали зображення дев'яти радянських лідерів та їхні «музичні уподобання». Головним лейтмотивом текстів була думка про втечу на Схід. Командувач військами Ленінградського фронту К. Ворошилов, наприклад, залишав Ленінград під пісню П.М. Арманда «Тучи над городом встали...», а головнокомандувач військами Південно-Західного фронту С.К. Тимошенко, крокуючи «на Урал», наспівував – «Если завтра война» В.І. Лебедева-Кумача [54, с. 2].

Образи радянських лідерів зводили до рівня культурних невігласів, які, озброєні кам'яною сокирою та дубиною, нищать науку, мистецтво, театр. У небезпеці перебували й класики російської літератури – Л. Толстой та О. Пушкін. «Тікаймо, Олександр Сергійович, – звертався до Пушкіна Толстой в карикатурі «Сучасні „цивілізатори“ за роботою», – а то, чого доброго, і до нас доберуться, ніг не винесемо» [55, с. 4]. Були й реалістичні сюжети – радянський комісар верхи на коні шмагає змучену жінку з дитиною на руках («Українське Полісся», 22 березня 1942 р.) [56, с. 2].

У квітні 1942 р. німецькі війська раптовим ударом радянським частинам на Керченському півострові унеможливили спробу деблокування Севастополя. Була захоплена Керч. Втрати Червоної армії перевищили 200 тис. осіб. Згаданий вище художник Володимир М. відтворив події на фронтах через показ радянських бійців, що тікають з передовою з двозначною фразою на устах: «Победа за нами» [57, с. 1]. Народи Європи, переконував «Сумський вісник» 29 квітня 1942 р., єднала боротьба з «большевиз-

мом». Скаженого ведмедя Німеччина, Італія, Фінляндія, Угорщина, Іспанія, Словаччина, Хорватія, Норвегія, Голландія, Данія, Бельгія, Франція в єдиному пориві протикали штик-ножами [47, с. 1]. Дісталось й постаті Сталіна. Він тікає від проблем, на це натякала валіза з наліпками «Москва Самара». З дзеркала на нього поглядав «голод», кістлява рука якого хапала керманіча Радянського Союзу за чуба (рис. 8) [58, с. 2]. Та й світова преса, натякала німецька пропаганда, писала так, що Сталін не впізнавав себе («Сталін у світовій пресі») [59, с. 2].

У грудні 1941 р. японські війська захопили Гонконг, у лютому 1942 р. – Сінгапур. Про невдачі американського та англійського тихоокеанських флотів першою повідомила газета «Українське Полісся» карикатурою «Те, що колись плавало...» [60, с. 1]. Після морської битви в Яванському морі японці окупували всі острови Індонезії, а навесні 1942 р. висадились у Новій Гвінеї та підійшли до Австралії. Німеччина має «міцну опору на Тихому океані» – стверджувало видання 12 квітня [61, с. 1].

Захопивши Сінгапур (лютий 1942 р.), японські війська вирушили в напрямку Бірми, столицю якої зайняли 8 березня. Під загрозою перебувала Індія. У березні – квітні 1942 р. японський флот та авіація завдали ударів по Цейлону, паралізувавши судноплавство в Індійському океані. Окупаційні газети рясніли повідомленнями про відступ англійський військ та значні втрати. Поразки Британії у Східній Азії сформували окрему сюжетну лінію в карикатурах, яку започаткував 15 квітня рисунок «Побитий у Східній Азії англійський вояк» («Ніжинські вісті»). У ньому військовослужбовець у драній формі, в одному чоботі отримував настанову від В. Черчилля: «Бійся Бога, уважай, щоб тебе не побачили в такому стані слуги, бо вони загублять всяку пошану до нас!» [62, с. 1]. Рисунок згодом продублюють часописи «Відродження» та «Сумський вісник» [63, с. 1; 64, с. 2]. Тематику продовжила карикатура «Крива “перемога” англійської армії» («Українське Полісся», 17 квітня 1942 р.), де гучні поразки союзників («Дюнкерк», «Крит», «Гонконг», «Бенгази», «Дерна») утворювали графік на фігурі військового на милицях з перебинтованими головою та ногами [65, с. 1].

Поразки Англії мали відбити бажання у союзників відкривати другий фронт. Рупором СРСР у США, який активно просував ідею висадки військ коаліції в Європі, був заступник наркома закордонних справ Радянського Союзу М.М. Литвінов. Його доводи, вважав часопис «Українське Полісся» за 26 квітня 1942 р., були не більше ніж «фантастичні мрії» [66, с. 1]. І без того Лондон, переконував рисунок Володимира М. «На околицях Лондона», перетворився на прихисток для урядів на еміграції. Якщо голландці поселилися у чепурному будиночку, навколо якого паслися корови, поляки прикрасили вхід статуями левів, то уряд СРСР збудував сторожову вежу, завів собаку та обніс територію двома рядами колючого дроту [59, с. 1].

Рис. 9. «Двоє облич товариша Сталіна». 13 травня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

Виразником ідеї про суперечності всередині антигітлерівської коаліції протягом квітня 1942 р. була газета «Українське Полісся». Головних послань три – союз нетривкий; союзники використовують СРСР у власних цілях; союзники самі не проти розширити володіння за рахунок Радянського Союзу. У карикатурі «Друзі дитинства сваряться» (художник Володимир М) США та Велика Британія представлені у вигляді малюків, які готові образити одне одного в боротьбі за «сировину» [67, с. 1]. Ф. Рузвельт із задоволенням виставляє Й. Сталіна зі своєї приймальні з фразою: «Йосипе, не мороч мені голови! Допомоги не чекай, бо не дам» [68, с. 1]. А ось 1 квітня газета, устами секретаря президента США, повідомила про нібито кінцеву мету Рузвельта – «русьське панування», для чого його прізвище видозмінили на «Russwelt» [57, с. 2].

Рисунок «Реальні наслідки “міцної” дружби» висміював надмірну довірливість Сталіна, який з газети дізнався про рішення В. Черчилля ввести до складу британського уряду Вільяма Бівербрука та про заборону марксистської газети «Daily Worker» (заборона тривала з 21 січня 1941 р. до 7 вересня 1942 р.) [69, с. 2]. Тут німецькі пропагандисти лукавили. Постать газетного магната, державного та політичного діяча Вільяма Бівербрука дійсно була неоднозначною. Надзвичайний і повноважний посол СРСР у Великій Британії І.М. Майський пригадував, що той займав антирадянську позицію та проводив «скажену кампанію проти СРСР», проте в умовах війни змінив свою думку. «Скажу відверто, – зауважував Вільям Бівербрук, – я не дуже люблю вашу країну, але я дуже люблю Британську імперію. Заради здоров'я Британської імперії я готовий на все... А Німеччина зараз – головна проблема не тільки для Європи, але і для Британської імперії. Так будемо ж друзями!» [70, с. 303].

Останній місяць весни ознаменувався рядом повторів згаданих вище карикатур про втечу на Схід, пе-

Рис. 10. 23 травня 1942 р. «Ніжинські вісті»

Рис. 11. «Батьошка» Сталін теж шукає жертвних козлів». 4 жовтня 1942 р. «Голос Охтирщини»

рекладання відповідальності на іншого чи підбурення до війни [71, с. 2; 72, с. 3; 73, с. 2]. Продовжилася робота з дискредитації керівника СРСР. Йому приміряли образ «душогуба», на руках якого «кров мільйонів невинних жертв». Дане послання газета «Українське Полісся» 1 травня 1942 р. проілюструвала двома рисунками: Сталіна, який споглядає за війною між націями, та Сталіна, який вкидає людей у полум'я війни [74, с. 1]. Не дивно, що поряд з генсеком часто зображували образ Смерті («Сталін у світовій пресі») [75, с. 2].

Найбільш проілюстрованим став фрагмент книги «Йосиф перший і останній» в газеті «Вісті Прилуччини» за 13 травня 1942 р. Незмінним героєм шести карикатур був «батько народів». Зображення уособлюють різні прояви культури особистості – Сталін на портретах, погруддях, скульптурах; він «сяє» на трибуні; навколо його пам'ятника люди кружляють хороводи; щоранку його одягають та взувають численні слуги [76, с. 2–3]. Нижче – рисунок «Двоє обличчя товариша Сталіна» (рис. 9). Тут він ніби дволикий римський бог Янус – слуга з простягнутою рукою для західних союзників та вождь-агітатор для власного народу [76, с. 3]. У вересні 1942 р. схожі матеріали зі щедрим ілюстративним рядом запропонували газети «Голос Охтирщини» та «Новий час». Охтирська газета познайомила читачів з підбіркою гумористичних історій під загальною назвою «Народ про Сталіна та його владу». Їх доповнили 5 рисунків, де головними героями були Сталін, члени партії, євреї, військовослужбовці [77, с. 4]. Шосткинський часопис презентував триптих: «Жити стало краще й веселіше», «Догнати й перегнати», «Сталін – пророк жидівства» [78, с. 2].

Відбулося повернення до теми викриття сталінського «раю», в якому «володарем життя» була сумнівна трійця з ножем, пляшкою горілки та червоним стягом, а «свобода» зборів і демонстрацій походила на прогулянку арештантів [79, с. 1]. Типово радянських рис набула сталінська політика щодо національностей. «Українізація», наприклад, обмежувалася зовнішніми атрибутами – виступ на сцені в національному одязі з пісню: «Москва моя, страна моя, ти самая любимая!!!» [75, с. 1].

Продовживши наступ в Індії, на незагарбані острови Тихого океану, Японія прагнула укріпитися в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Кінцевою метою мало стати укладання вигідного мирного договору з США та Великою Британією. 3 травня 1942 р. «Сумський вісник» трактував ці події не інакше як «очищення Східної Азії від англійських і американських імперіалістів», проілюструвавши сказане рисунком, на якому японський чобіт зіштовхує зі сходів Черчилля та Рузвельта [80, с. 2]. Ці «два будівничі», зауважували «Ніжинські вісті» та той же «Сумський вісник», намагалися перебудувати світ, для чого вже почали вимішувати вапно [81, с. 2; 82, с. 2]. Успішним будівництвом назвати було складно, адже від союзників «тікали» їхні території. Популярності набував рисунок з зображенням прем'єр-міністра В. Черчил-

ля на борту пароплава «Pirat», від якого відпливає індієць Nose, що зручно вмовстився на шкірі слона (Індії). Усі спроби повернути втікача виявлялися невдалими. Не допомагав навіть серп і молот (натяк на співпрацю з СРСР), який Черчилль тримав у руці (рис. 10) [81, с. 2; 83, с. 1].

На битву в Кораловому морі (3–8 травня 1942 р.) між японською ескадрою і з'єднанням кораблів військово-морських сил США та Австралії відреагував часопис «Ніжинські вісті», зобразивши, як японський воїн нищить шаблею милиці Ф. Рузвельта й В. Черчилля під їхній вигук: «Рятуйте наші чудові бази» [84, с. 1]. Особливого символізму набував вірш «Союзники Сталіна» в газеті «Вісті Прилуччини» за 13 травня 1942 р., який починався наступними рядками:

«Кепські справи в дяді Сама:

Не чекав такого сраму –

Б'ють японці по зубах,

Неприємно, просто жах.

У грошах, він думав, сила –

Глянь, вже зрадила Маніла.

А за нею як в пінг-понг,

Полетів його Гонконг.

Бач старий попався здуру!

Вже нема більш Сінгапура.

Ще на Індію попруть –

Тоді Англії капут...» [76, с. 3].

Вірш доповнювали п'ять рисунків з портретами союзників і антисемітськими мотивами. До речі, тема участі євреїв у Другій світовій війні висміювалася через ідею формування палестинських підрозділів у британській армії. Головний герой карикатури «Палестина задумує формувати жидівську армію», вдягнувши військову форму, заспокоював сина: «Не плач, Іцику, Татель буде битись тільки там, де не дуже стрілятимуть!». Протягом травня – червня 1942 р. цей рисунок друкували «Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» [85, с. 2; 86, с. 2].

Численні поразки, натякала німецька пропаганда, мали підштовхнути союзників до самогубства. Карикатура «На самоті!» в газеті «Ніжинські вісті» за 13 травня 1942 р. присвячена саме цьому «історичному подвигу» – Черчилль із мотузкою в руках дивиться на закріпленний на стелі гак [85, с. 2]. Це цілком співмірна кара за розпалення «світової пожежі». Одноименна карикатура подає його в образі шкодливого підлітка, який тихенько тікає від пожежі зі словами на устах: «Це не я...» [49, с. 2; 87, с. 3].

Карикатурні учасники антигітлерівської коаліції з задоволенням перекладали відповідальність один на одного. «Боротись? – Для цього я маю моїх людей!», – стверджували Рузвельт, Черчилль та Сталін, указуючи пальцем на сусіда [72, с. 3; 88, с. 2; 89, с. 2]. Їхні відносини не могли бути щирими. «Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» прямо натякали на можливий розділ Великої Британії між США та СРСР, які діяли через своїх «ляльок» – прем'єр-міністра В. Черчилля та Надзвичайного і Повноважного посла Великої Британії в

Рис. 12. 24 липня 1942 р. «Сумський вісник»

СРСР С. Кріппса [85, с. 2; 90, с. 3].

Розпочата 12 травня 1942 р. радянськими військами велика наступальна операція в районі Харкова через погану організацію, брак досвіду, нестачу бойової техніки завершилася катастрофою. Саме місто неодноразово переходило з рук у руки. Уже на початку червня окупаційна преса рясніла заголовками на кшталт – «Велика битва в районі Харкова закінчена», «Велика поразка советських військ під Харковом», «Катастрофа Червоної армії під Харковом – це початок кінця Советського Союзу» [89, с. 2; 91, с. 1; 92, с. 2–3]. Органічним доповненням до них став подвійний рисунок «Не так сталося, як гадалося» на шпальтах «Голосу Охтирщини» за 14 червня. Якщо на першому рисунку (ліворуч) радянські солдати з численними нагородами щільними рядами «сунули на Харків», то на другому (праворуч) – уже колони військовополонених у супроводі німецьких солдат «посунули» з Харкова. Поразка під Харковом коштувала 171 тис. червоноармійців життя, ще 240 тис. потрапило в полон. Віднаходимо антисемітські нотки у карикатурі. Військових на фронт проводить військовий кореспондент із характерними гіпертрофованими семітськими рисами, як-от гачкуватий ніс, товсті губи, булькаті очі [92, с. 2].

На додачу до Харкова Радянський Союз втратив Крим. Запеклі бої протягом травня – червня 1942 р. за-

Рис. 13. «Взаємно-протилежні напрямки». 16 серпня 1942 р. «Сумський вісник»

вершилися цілковитою поразкою Кримського фронту. З 250 тис. радянських військових загинуло 162 тис., а решта, за невеликим винятком, опинилася в полоні. 5 червня 1942 р. газета «Українське Полісся», поряд з невеликим повідомленням «Крим втрачений для СРСР», подав рисунок «Надійні» резерви советської армії». Її головними героями стали вгодований працівник призовної комісії та новобранці, радше схожі на живих мерців [91, с. 1]. У жовтні 1942 р. окупаційні видання ще тричі згадали про поразку Кримського фронту рисунком про пошуки т. зв. «жертвовного козла». Ним міг стати перший-ліпший комісар, який, за словами карикатурного Сталіна, «навіть погоди не зумів у Криму змінити». («Батюшка» Сталін теж шукає жертвних козлів» (рис. 11), «Батюшка» Сталін теж шукає «козлов отпущенія»») [93, с. 2; 94, с. 2; 95, с. 2].

Сталінські перемоги занадто дорого коштували, переконував рисунок «Буйні» плоди сталінських «перемог» («Українське Полісся», 12 червня 1942 р.). У ній «батько народів» ніби заправський двірник мітлюю згрібає до купи людські черепа та кістки [96, с. 1]. На передовій він звертається до заступника наркома іноземних справ СРСР М. М. Литвинова: «Бери собі за приклад Молотова, що там позаду. Він на голову менший за тебе і не промовляє ні слова», адже давно втопився («Огляд фронту») [97, с. 2].

Американський, англійський та радянський уряди, попри ідеологічні розбіжності, були змушені співпрацювати заради збереження своїх країн. 26 травня 1942 р. в Лондоні було підписано договір між СРСР і Великою Британією про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її сателітів у Європі. Зокрема, договір передбачав співробітництво та надання допомоги після війни. 11 червня 1942 р. у Вашингтоні підписали радян-

сько-американську угоду про взаємодопомогу у веденні війни проти агресорів. Вона врегульовувала питання постачання оборонних матеріалів, обміну інформацією, розвитку торгівлі та економічного співробітництва.

У контексті завершення формування антигітлерівської коаліції тематика викриття німецькою пропагандою внутрішніх суперечностей між союзниками набула чималих масштабів. «Спільники» не можуть поділити плоди пальми («Дружба дружбою, а табачок нарізно»). Тоді як В. Черчилль спритно лізе по стовбуру і готовий схопити плоди, Ф. Рузвельт хапає його за піджак і стягує вниз. Сталін діє радикальніше – рубає дерево серпом і молотом [98, с. 2].

«Чи до снаги СРСР самостійно тягнути тягар війни?», – запитувала окупаційна преса протягом літа 1942 р. У «Вістях Прилуччини» за 14 червня Сталін-віслюк безуспішно пробує витягти віз Британської імперії на чолі з візничим – Черчиллем [99, с. 1]. Якщо віслюка спонукали до руху сіном, то в карикатурі «Черчілль і Рузвельт запрягли Сталіна» таким стимулом став шматок Європи на вудці («Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» за 22 липня 1942 р.). Перебуваючи у човні, лідери Великої Британії та США жартували: «А ну ще трохи, Сталінчочку, а ну принатужся, куме, може й ухопиш» [51, с. 3; 100, с. 2]. Час від часу компанію Сталіну в упряжці складав Черчилль, а погоничем виступав Рузвельт («Пани та слуги», «Із щабля на щабель») [98, с. 2; 101, с. 3].

Для німецької пропаганди Радянський Союз – це великий неповороткий ведмідь у будьонівці або худий кінь, укритий п'ятикутними зірками. Щоб змусити їх рухатися, Сталіну та Молотову доводилося застосовувати нагайку та зброю (рис. 12). Подібні карикатури протягом липня 1942 р. прикрашали шпальти «Ніжинських вістей», «Українського Полісся», «Сумського вісника» [102, с. 3; 103, с. 2; 104, с. 1]. Лялькою в руках англійських та британських володарів постає Сталін у карикатурі «Цяцька, яка вже обридла навіть своїм господарям» [105, с. 1]. Надзвичайний і Повноважний посол Великої Британії в СРСР С. Кріппс представляв європейцям жахливу постать генсека з ножем у зубах, кров'ю на руках, яка схилилася над руїнами міста, наступним чином: «Нейтральні європейці! Я обіцяв Сталінові Європу! Не бійтеся: він дуже лагідний» («Кріппс представляє європейцям Сталіна», «Кріппс відреккомендує Сталіна європейцям») [100, с. 3; 106, с. 2; 107, с. 2; 108, с. 4; 109, с. 4].

Протягом літа 1942 р. окупаційна преса працювала в напрямку дискредитації лідерів Великої Британії та США. Насамперед подібними темами вирізнявся часопис «Голос Охтирщини». У його матеріалах Ф. Рузвельт є лише гучномовцем, вустами якого говорить «мозковий трест» із трьох євреїв («Жидівський гучномовець»), а сміливість Черчилля обмежувалася виголошенням пафосних промов про відвагу англійців, але битися він був готовий до останнього «советського та китайського солдата» [110, с. 3]. «Англійська вдача», переконував художник Мик. Гладкий, – це бомбардування мирних міст і втеча з поля бою

Рис. 14. «Автопортрет зі смертю, що грає на скрипці».
Худ. Арнольд Беклін (1872 р.)

без «рушниць та гармат» [111, с. 2]. На появу цього сюжету, імовірно, вплинули бомбардування німецьких міст, які у березні 1942 р. розпочала британська авіація. «Акуратність по-англійськи» – це збирання денщиком генеральських валіз для подорожі з ар'єргардом, коли його командир виголошує промову «про успіхи англійців» [112, с. 2; 113, с. 2; 114, с. 4]. Логічним завершенням тематики стало символічне зображення меча зі свастикою, символу влади Німеччини, та фасції зі встромленою в нею сокирою, символ влади в фашистській Італії, які розбивають британські північно-африканські фортеці («Сумський вісник», 16 серпня 1942 р.) [115, с. 1].

Неодмінним атрибутом показу перемог німецького та японського підводних флотів улітку 1942 р. були затоплені човни союзників, океан та постаті Рузвельта і Черчилля. 6 червня часопис «Ніжинські вісті» помістив повідомлення про «Успіхи японського підводного флоту», який з початку війни потопив 55 ворожих кораблів, і рисунок із зображенням лідерів західних держав, занурених по шию у воду. Чим більше тонуло кораблів, тим вище підіймався рівень води в океані [116, с. 2]. Карикатуру протягом червня передрукували «Сумський вісник» та «Вісті Прилуччини» [117, с. 2; 118, с. 2]. Популярними стають сюжети, де німецький підводний човен з акулячими зубами атакує «під'юджувачів» війни Рузвельта та Черчилля («Кошмарні сни Рузвельта й Черчіля» [119, с. 2]), де завзяття коаліціантів виста-

МАЙЖЕ ЗА БЕКЛІНОМ

НЕРОЗЛУЧНІ...

Малюнок П. Шульгіна.

Рис. 15. «Нерозлучні». 13 серпня 1942 р. «Голос Охтирщини»

чає лише на охорону конвоїв у маленькій калюжі («На всіх морях невдачі!» [120, с. 4]), де «Крива потоплення військового тоннажу» настільки швидко вивищується, що Черчилль і Рузвельт стрімголов летять униз («Взаємно-протилежні напрямки» (рис. 13) [115, с. 2]). Під сумнів ставилося твердження про героїв-переможців Черчилля та Рузвельта. Натомість вони ховаються від іноземних журналістів під столом та захистом Елеонори Рузвельт, дружини президента США [121, с. 2]. Для приховування невдач, «Сумський вісник» 5 серпня 1942 р. радив англійцям купувати «рожеві окуляри» («Малюнок з життя лондонської вулиці») [112, с. 3].

Залишалася актуальною проблематика відкриття другого фронту. Сталін наполягав на необхідності негайно почати військові дії проти Німеччини на заході Європи, проте об'єднане союзне командування вважало за необхідне ретельно підготуватися до цього. Нерішучість коаліціантів нацистська пропаганда трактувала як зневагу до СРСР. Поширеним став рисунок, де Сталін, відділений від Черчилля прірвою, щосили волає: «Offensive», «Наступ». Однак його не чують. Протягом липня 1942 р.

Рис. 16. «Черчілль, Сталін і Рузвельт – три нерозлучні спільники на жидівському поводі». 27 вересня 1942 р. «Сумський вісник»

зображення під різними назвами («Большевики кричать “проби!”», благаючи дати їм “другий фронт”», «Благання Сталіна про допомогу та відкриття другого фронту») надрукували часописи «Визволення», «Ніжинські вісті», «Сумський вісник» [122, с. 2; 123, с. 3; 124, с. 3].

28 червня 1942 р. війська вермахту здійснили генеральний наступ на воронезькому напрямі, метою якого було намагання прорватися в Закавказзя і далі на Близький Схід. Фронт було прорвано, а радянські війська з боями відступили. На початку липня після 250-денної оборони за наказом Ставки радянські війська залишили Севастополь, а 22 липня – м. Свердловськ Ворошиловградської області. Територія України була повністю окупована німецькими військами. У літні місяці 1942 р. Гітлер та його оточення дійшли висновку, що цього разу «з росіянами покінчено». Ідею підхопили окупаційні видання. У них Сталін – водій домовини, що зветься «СРСР», яка мчить гірським серпантинном і за мить злетить у прірву («Останній шлях кривавого тирана»). Домовину прикрашає п’ятикутна зірка з серпом і молотом, а на її колесах – прапори США та Великої Британії [104, с. 2]. Маємо приклади й пародіювання класичних творів мистецтва. Газета «Голос Охтирщини» 13 серпня надрукувала рисунок П. Шульгіна «Нерозлучні», що копіював роботу відомого швейцарського живописця Арнольда Бекліна «Автопортрет зі смертю, що грає на скрипці» (1872 р.). Самого художника на картині замінив Сталін, який, протираючи серветкою вкритий кров’ю серп, посміхався Смерті (рис. 14, 15) [125, с. 4].

З кінця серпня 1942 р., а особливо у вересні-жовтні, масово тиражувалися матеріали антисемітського спря-

мування. Нав’язувалася думка про несамостійність політиків. Сталін, наприклад, лише маска, за якою ховається справжній володар – єврей (зображення друкували під назвами – «Жидівська маскарада – або правдиве обличчя большевизму», «Жидівський маскарад», «Жидівське обличчя большевизму») [126, с. 1; 127, с. 3; 128, с. 3; 129, с. 3]. «Три нерозлучні спільники» (мова про Й. Сталіна, В. Черчилля і Ф. Рузвельта) – це закуті у ланцюг маріонетки ляльководи з явними семітськими рисами обличчя («Черчілль, Сталін і Рузвельт – три нерозлучні спільники на жидівському поводі») (рис. 16) [130, с. 2; 131, с. 2; 132, с. 2; 133, с. 1; 134, с. 2]. Кролевецькі «Останні вісті» у вересні 1942 р. надрукували рисунок «Сталін керує. Жид купує», де роль керівника СРСР обмежувалася сидінням за столом, коли підприємливий єврей з п’ятикутною зіркою на лацкані піджака підраховує прибутки [135, с. 2]. Уже за місяць цей часопис запропонував оригінальний погляд на ієрархічну структуру СРСР, де на вершині піраміди перебували Сталін та співробітники НКВС, а в основі – розчавлені їхньою вагою змарнілі, голодні, змучені люди [136, с. 2].

Протягом вересня – листопада 1942 р. газета «Вісті Прилуччини» друкувала серію біографічних дописів К.І. Альбрехта під загальною назвою «Влада Сталіна». Текст доповнювали вірші Галини Вітер та ілюстрації Є. Пасічника. Автор нарисів зауважував: «Над всією величезною масою советських працівників, ГПУ, партії, профспілок і уряду, на якій тримається влада Сталіна, є тоненький прошарок людей, які – довго чи коротко – стоять на чолі советського ладу» [137, с. 2]. Образи радянських діячів Є. Пасічник щедро наділяв гіпертрофованими рисами: «повірник Сталіна» Л.М. Каганович отримав підступний, хитрий вираз обличчя, довгі незістрижені пасма волосся на скронях, традиційний єврейський чоловічий головний убір; «бездара із бездар» К.Є. Ворошилов – намисто з нагород; «лукавий, хитрий і проникливий» М.І. Калінін – картуз і цап’ячу борідку; «винищувач російського селянства» А.І. Мікоян – російську народну чоловічу сорочку з косим коміром; «головний інквізитор» М.Ф. Шкірятов – костюм з краваткою; «чортяка у людській личині» Ф.Е. Дзержинський – ікла вампіра та череп на кашкеті; «всемогутній» Г.Г. Ягода – шестикутну зірку на мундир; «кар’єрист» М.І. Єжов – образ потворної міфічної істоти, схожої на гобліна, з гострими зубами; «сталінська цепна собака» Л.П. Берія – окуляри та гачкуватий ніс [138, с. 2; 139, с. 2].

Наприкінці літа 1942 р. союзники здійснили першу спробу вивчити можливості висадки військ у Європі. 19 серпня обмежені сили англійських, американських, канадських і французьких солдат під англійським командуванням здійснили невдалу спробу висадити десант у районі невеликого портового містечка Дьєпп. На ці події вказувала підтекстовка до карикатури «Двоє друзів». В. Черчилль промовляв: «Не плачте, товаришу Сталіне, згадайте про мою жалюгідну поразку в Дьєппі на бе-

резі Каналу й заспокойтеся: не Ви один втрачаєте Армії» (рис. 17) [140, с. 2, 141, с. 2]. Ця ж пара за «склянкою віски» та з Біблією в руках сумно співала пісню «Назад, солдати, до Бога» («Два побожних брати», «Благословіння “благодієвній” братії!», «Побожні братчики») [142, с. 2; 143, с. 4; 144, с. 3; 145, с. 3]. Про поразку під Дьєппом згадували у жовтні – листопаді 1942 р. в карикатурі, де британський солдат на кладці (переправі) тримає в руках величезну кам'яну брилу («2 FRONT»), яка з легкістю потягне його на дно водоймища [146, с. 3; 147, с. 2]. На невдалу спробу натякав й рисунок «Перейшли до наступу». «Батюшка Сталін» із подивом слухав радіоповідомлення про початок наступу німців: «Що? Наці?! А не англійці, як обіцяно?!» [148, с. 2; 149, с. 2].

Газета «Ніжинські вісті» за 7 листопада 1942 р. переконувала читача в тому, що союзникам легше «відкупитися» від свого східного партнера, ніж починати військові дії в Європі:

«Другого фронту скортіло
Батюшці Сталіну дуже
“Ох і тяжке це діло
Наш дорогий, любий друже!”
– Черчилль та Рузвельт голосять
І замість фронту підносять
Сталіну торт, ніби скарб,
З написом “Мадагаскар”
“Друже, на нас не гнівись
Покищо цим вдовольнись...”» [150, с. 3].

У карикатурі присутні й антисемітські мотиви – шестикутна зірка на одязі Черчилля та Рузвельта [151, с. 3].

Протягом осені 1942 р. активізувалася робота з висвітлення питання невиконання союзниками зобов'язань по програмі ленд-лізу. Цій тематиці присвячено 6 рисунків у часописах «Новий час», «Голос Охтирщини», «Ніжинські вісті», «Сумський вісник», «Вісті Прилуччини». Читача переконували – військова допомога Рузвельта Сталіну діяла так, як вливання крові через перерізаний шланг [152, с. 2]. Сталін з сумом споглядає як гинуть кораблі («Тоннаж на словах» [153, с. 3; 154, с. 3, 155, с. 2]), союзників лякає страхітливий підводний човен з пащею акул [137, с. 1], «крива затоплень» швидко біжить угору, а Черчилль та Рузвельт – униз [138, с. 1]. У деяких карикатурах поєднувалися сюжети про втрати торговельних конвоїв та поразки СРСР у війні з Німеччиною. Якщо герой рисунку «Заклик про допомогу» В. Черчилль тоне, то його «колега» Й. Сталін – горить. Уперше рисунок з'явився 2 жовтня 1942 р. на сторінках «Голосу Охтирщини» [156, с. 3]. Продовжив тему шоткинський «Новий час» за 1 листопада. Між В. Черчиллем і Й. Сталіном, стовбурами дерев, над урвищем закріплено гамак з Ф. Рузвельтом. Останній наляканий, адже стовбур-Сталін «тріснув» і ось-ось зламається [157, с. 2]. Німецька пропаганда стверджувала, що коаліціанти готові пообіцяти будь-що: свободу, вічний мир чи радянський рай («Брехуни

Рис. 17. «Двоє друзів». 7 жовтня 1942 р. «Голос Охтирщини»

при радіопередачі», «Радіо-брехуни») [138, с. 3; 158, с. 1].

Наприкінці літа – на початку осені 1942 р. німці змогли прорватися до Сталінграда. 23 серпня німецькі війська вийшли до Волги, хоча захопити Сталінград не вдалося. Одночасно тривала битва за Кавказ. Упевненість німців у перемозі була такою, що вони безапеляційно пророкували поразку радянським військам. Сталін тягнеться рукою до «по/беды», карикатура «3 перемоги біда», проте її міцно прихопив капкан [159, с. 2; 160, с. 2]. Більшовики неготові до війни. Усі потуги Сталіна в питанні індустріалізації безсилі перед німецьким молотом, який розламає радянське ковадло («Батюшка Ста-

Рис. 18. «Солдат на березі Волги». 7 листопада 1942 р.
«Ніжинські вісті»

лін і донецький промисл») [161, с. 1; 162, с. 1; 163, с. 2].

Передовиці рясніли заголовками: «Сталінград охоплений величезними пожежами», «Сталінград оточений», «Боротьба за Сталінград», «Вуличні бої в Сталінграді», «Німецькі війська прорвалися в північній частині Сталінграда», «Біля Сталінграда збито 1093 ворожих літаки» [127; 129; 154; 159; 164; 165]. Більшовики запанікували. Звичайне пташине «бомбардування», наприклад, змушувало тікати Й. Сталіна і К. Ворошилова («У страха очі великі» [164, с. 2]). Сонце так нагрівало стовпи гармат, що вони загрожували своїм же позиціям («Пізно схаменувся» [166, с. 4; 167, с. 2; 168, с. 1]). Доводилося відмовлятися від святкування чергової річниці Жовтневої революції, адже німецькі бомбардування не дозволяли проводити парад («Традиції порушуються» [139, с. 3]).

Основними атрибутами карикатур стають три об'єкти – Сталінград, Волга, Кавказ. Шосткинські «Последние известия» 3 жовтня 1942 р. так візуалізували події на фронті: Сталін під Сталінградом отримує болючий удар по носі древком прапора Третього Рейху. У пояснювальному тексті зазначалося, що загибель радянських солдатів вигідна євреям, більшовикам, Англії та США, які «не можуть та не бажають допомагати Радянському Союзу» [169, с. 2]. У підтекстовці до рисунка «Друзі біля ліжка хворого Сталіна», «Сумський вісник» за 11 жовтня 1942 р., вустами В. Черчилля виголошувалося: «Становище безнадійне, температура росте й добралася до самого Сталінгадуса» [170, с. 2]. Сталін уже пе-

реправився через Волгу, Сталінград у руїнах, союзники відвернулися – ось головні посили, які вклав художник у рисунки «Солдат на березі Волги» та «Тяжке визнання» (листопадові номери «Ніжинських вістей» і «Нового часу»). Босоногий Вождь у будьонівці та з палицею, яку вінчають серп і молот, сумно поглядав на згарище міста, а десь вдалині виднілася спина Черчилля на острові «England» (рис. 18) [150, с. 3; 165, с. 2].

19 листопада 1942 р. радянські війська силами Південно-Західного, Сталінградського та Донського фронтів розпочали контрнаступ під Сталінградом. Уже 23 листопада було замкнено кільце навколо 330-тисячного німецького угруповання. Спроби генерал-фельдмаршала Манштейна в грудні 1942 р. деблокувати його зазнали невдачі, а вже 30 січня 1943 р. фельдмаршал Паулюс підписав акт про капітуляцію. Остаточний опір оточених німців припинився 2 лютого. Ці події, звичайно, не відображені у карикатурах. Натомість «Українське Полісся» повторило рисунок про хворого Сталіна та його температуру [171, с. 4].

Різноманіття сюжетів редакції газет скоротили до трьох: бажання Черчилля будь-що утриматися при владі; небажання союзників відкривати другий фронт; невдачі з виконання програми ленд-лізу. «Хай хоч і вся імперія рухне, аби я стояв на місці – це головне», – промовляв протягом осені 1942 р. – весни 1943 р. прем'єр-міністр Великої Британії зі сторінок «Визволення», «Ніжинських вістей», «Вістей Прилуччини», «Чернігівського кур'єра» [172, с. 2; 173, с. 2; 174, с. 2; 175, с. 2]. Заради цього він був готовий виштовхнути на передову Сталіна, сховавшись за ним [176, с. 1].

Тематику (не)відкриття другого фронту продовжували розкривати за допомогою раніше використаних рисунків (союзники, що не чують прохання Сталіна [173, с. 1; 177, с. 2; 178, с. 1]; Сталін, який слухає радіоповідомлення про наступ німців [179, с. 2; 180, с. 1]; англійський вояк з брилою «2 FRONT» [181, с. 1; 182, с. 4]). Але були і нові – Черчилль підкидає дитину («другий фронт») під двері США (рис. 19) [183, с. 1]. Схожа ситуація із висвітленням питання про втрати торговельних конвоїв. До розглянутих вище рисунків, де Черчилль тоне, а Сталін горить («Шукають порятунку», «Шукають помічі...» [184, с. 2; 185, с. 4]), де союзників лякає німецький підводний човен («Кошмарні сни Рузвельта й Черчилля» [186, с. 4]), додалися нові. Замість «великої валки кораблів» в Архангельськ прибував маленький човен з єдиним членом екіпажу («Даремно очікуваний» та «Даремно чекали») [187, с. 1; 188, с. 4]. Інша варіація – В. Черчилль та Ф. Рузвельт із запалом показують безрукій фігурці Сталіна затонулі кораблі: «Оце, дорогий товаришу Сталіне, наш обіцяний конвой» («Слабка втіха», «Дешева потіха») [189, с. 1; 190, с. 2; 191, с. 2].

18 грудня 1942 р. війська Воронежського та Південно-Західного фронтів у результаті стрімкого наступу вступили на територію України. Бойова операція з вигнання німців із Ворошиловоградщини (зараз Луган-

щина) коштувала життя 120 тис. радянських солдат і офіцерів. Просування Червоної армії тривало до лютого 1943 р., коли після захоплення Харкова наступ ослабшав, а згодом і зовсім припинився. Натомість раптовий контрудар німецьких танкових з'єднань змусив радянські частини залишити місто і відступити на північний схід. Уже у 20-х числах грудня 1942 р. окупаційна преса повернулася до зображень, які вивищували німецьку зброю, пророкуючи свою перемогу. У грудні 1942 р. – січні 1943 р. неабиякої популярності набув рисунок «На верхів'ї Ельбруса» («На вершині Ельбруса»), де керівник Радянського Союзу не може сягнути найвищої вершини Кавказького хребта, на якій зручно умотився німецький орел, адже «хто родивсь плазувати – літати не може» [192, с. 1; 193, с. 4; 194, с. 2]. Німецька техніка впевнено долала радянське бездоріжжя з радянських солдатів у рисунках «Советський грунт» («Вісті Прилуччини»), «Українське Полісся» [145, с. 4; 195, с. 1].

1943 р. як за кількістю карикатур, так і за різноманіттям видань, у яких їх друкували, значно поступався попередньому періоду. Загалом нараховуємо 53 рисунки. Якщо у січні оприлюднили 21 карикатуру, то надалі їхня кількість коливалася в межах 2–7. Майже половину рисунків друкували два видання – «Відродження» (13 карикатур) та «Сумський вісник» (11) (табл. 2).

Початок року «Вісті Остерщини» зустріли новою старою карикатурою про ведмеда у будьонівці, якого підганяють нагайкою та зброєю («Батюшка Сталін та Молотов») [196, с. 2]. Напередодні різдвяних свят Сталіна, Рузвельта і Черчилля зобразили у вигляді колядників із зіркою, що бідкаються на постійні невдачі («Три злочинці з різдвяною зіркою») [197, с. 2]. Ідею підхопили «Відродження» («Троє злочинців із різдвяною зіркою»), «Сумський вісник» («Три нечистивці із зіркою»), «Вісті Остерщини» («Волхви») [198, с. 1; 199, с. 3; 200, с. 2].

Хоча результати війни вирішувалися на фронтах, на подальшу долю світу суттєво впливали події в дипломатичній сфері. Перед лідерами антигітлерівської коаліції дедалі гостріше поставали питання післявоєнного врегулювання. Консультації з цього приводу почалися на початку 1943 р., а перше серйозне обговорення відбулося на Московській конференції міністрів закордонних справ з 19 по 30 жовтня 1943 р. Протиріччя між союзниками, їхні амбіції та неузгодженість дій віднайшли своє висвітлення у серії карикатур про «наради альянтів», де Сталін, Рузвельт і Черчилль сперечалися за посаду «верховного командувача» і жоден з них не мав наміру поступатися («Воєнна нарада альянтів», «Конференція союзників», «Конференція альянтів») [194, с. 3; 197, с. 2; 202, с. 2]. Інша варіація на тему – карикатура «Тріо», де ті ж «герої» не можуть синхронно зіграти на музичному інструменті – коли Рузвельт починає, Черчилль уже був на середині твору, а Сталін його дограв [198, с. 1; 202, с. 3].

Разом з відсутністю єдності пропагувалася стара сентенція про перекидання обов'язків на іншого. У рисунку

Рис. 19. 27 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

Таблиця 2
Динаміка друку карикатур на сторінках окупаційних видань Чернігівської та Сумської областей у 1943 р.

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Листопад	Всього
«Вісті Остерщини»	1	1								2
«Ніжанська вісті»	6									6
«Сумський вісник»	7					3		1		11
«Відродження»	5			1	1	2		4		13
«Новий час»	1									1
«Вісті Прилуччини»	1	1	4						1	7
«Чернігівський кур'єр»			2	2						4
«Нові дні»					1					1
«Голос Охтирщини»					3	2		2		7
«Український кур'єр»							1			1
Всього	21	2	6	3	5	7	1	7	1	53

«Серед "друзів"» («Сумський вісник», 10 січня 1943 р.) перелякани Ф. Рузвельт і В. Черчилль заохочували Й. Сталіна вичерпувати воду з човна. «Хай старається!», – казали

Рис. 20. «Нептун у скруті». 23 січня 1943 р. «Ніжинські вісті»

вони один одному [199, с. 2]. Їхній спільний човен такий хиткий, що ось-ось затоне. Вони благають про допомогу в карикатурі «Траурна пісня злочинців війни» [203, с. 2]. 8 січня «Сумський вісник» рисунком «Перед подорожжю до Англії» натякав на можливість коронації Рузвельта, якому перукарка похилого віку заявила: «Дозволь зміряти тобі голову, чи прийдеться на тебе королівська корона, яку я привезу тобі з Англії» [204, с. 2].

У 1943 р. учергове постало питання про марні сподівання Сталіна на відкриття другого фронту в Європі. Заради цього, жартувала нацистська пропаганда, він був готовий танцювати без зупинки [202, с. 3; 205, с. 3]. Читачам пропонували кілька оригінальних рисунків щодо успіху німців у війні з торговельним флотом і військовими конвоями коаліціантів. «Ніжинські вісті» за 23 січня 1943 р., поряд з повідомленням про торпедування океанського лайнера «Queen Elizabeth», надрукували карикатуру «Нептун у скруті» (рис. 20). На морському дні так багато затоплених човнів, що римський володар морів змушений скаржитися головнокомандувачу Німецького військово-морського флоту Карлу Деніцу: «Чи дасте Ви мені час навести лад, бо тут панує повний хаос??» [206, с. 3]. У травні рисунок продублював роменський часопис «Відродження» [207, с. 1]. Вихваляючись темпами потоплення на морях, газета опублікувала 26 січня рисунок «Фіаско». «Всі наші кораблики плавають на морі головками в воду, хвостиками догори», – сумно співали В. Черчилль і Ф. Рузвельт у ньому [208, с. 1]. Лейтмотивом рисунків була Смерть. Вона під виглядом лоцмана пробиравася на кораблі союзників або у подоби кістякової собаки затягувала повідець навколо В. Черчилля. «Клята тварина, ти хочеш мене? – Ти му-

ши хватати Німеччину...», – бідкався прем'єр-міністр Великої Британії («Блокада голоду») [209, с. 1, 210, с. 1].

У жовтні – листопаді 1942 р. у Північній Африці відбувся корінний перелом на користь англо-американських союзників. Німецько-італійські війська потрапили в пастку на морському узбережжі в Тунісі. Їхній відчайдушний опір англійським та американським військам остаточно зламали 13 травня 1943 р. Окупаційна преса ще сподівалася на перемогу в Північній Африці, тому читачам пропонували карикатуру «Малюнок без слів», де американський моряк з порожніми кишнями нарікав на «прокляті підводні човни», які знищили всю військову допомогу [211, с. 1; 212, с. 1].

Навесні 1943 р. радянсько-німецький фронт від Ленінграда й до Чорного моря стабілізувався. Сторони конфлікту готувалися до вирішального удару, запланованого на літо. 10 березня 1943 р. «Чернігівський кур'єр» вийшов з передовицею «З советська армія знищена!», нагадавши, що В. Черчилль та Й. Сталін в одній упряжці, де погоничом виступає Ф. Рузвельт («Черчилль і Сталін») [213, с. 2]. Та й сам Черчилль не проміне можливості скористатися зі свого східного союзника, зручно вмовившись на його шії («Прогаляли») [214, с. 1].

Безпосередньо військовим «звитягам» радянських військ присвячена карикатура «Повітряний бій на Сході». У ній висміювалася надмірна довірливість радянських солдат, для яких слова командира важливіші за те, що вони бачать на власні очі [215, с. 1]; нав'язувалася думка, що Сталін несе за собою руїну та смерть для мільйонів солдатів. Такі сюжети стали основними у травневих випусках «Голосу Охтирщини», «Чернігівського кур'єра», «Нових днів», «Сумського вісника». Червоноармійці не отримували власних могил. Вони безіменні, вони ніщо для Сталіна («Протинаступ») [216, с. 2; 217, с. 2]. «Батьку народів» приміряли різні образи – коваля, який готовий розчавити власних солдатів (молот) ударом по ковадлу («Сталінів молот» [218, с. 2]); кочегара, який відрами і без перестану кидає на фронт «гарматне м'ясо» («Сталінський конвеєр» [219, с. 2]); сучасного Прометея, що несе народам війну, страждання, смерть, а його тінь – безкрає кладовище («Кривавий шлях натхненника Комінтерну» [220, с. 2]), м'ясника з еполетами генералісимуса, що перемелює людей у великій м'ясорубці («Кістковий млин та його винахідник "маршал" Сталін» (рис. 21) [221, с. 3]).

Успіхи коаліціантів на фронтах піддавалися сумнівам. Сталін жнець, який не може зібрати врожай з міцних німецьких ножів-багнетів («Його турботи»), або без особливих сподівань кидає на них танки («Запізно Сталін переконався!» [222, с. 2; 223, с. 1]. Офіціантка з заявою, що «нічого іншого я тобі запропонувати не можу...», подавала В. Черчиллю та Ф. Рузвельту переповнену старими чоботами супницю («Щоденне меню»). Карикатура натякала на чималі втрати союзників [224, с. 4]. Варто було б пожитися за рахунок іншого, додавав «Сумський вісник» за 20 червня 1943 р. («Біла смертно-

го одра пані Британії»). Імперія постає у вигляді старої змученої жінки в ліжку, яка ще за життя ризикує втратити золоті зуби. Допомогти їй в цьому готовий дядько Сем – персоналізований образ США [225, с. 1].

Питання постачання за програмою ленд-лізу влітку 1943 р. набуло нового звучання. До звичних карикатур з зображенням Сталіна, який споглядає, як ідуть на дно обіцяні союзниками вантажі («Тоннаж на словах» [226, с. 1]), додаються цілком нові. Президент США у карикатурі «Час не чекає» («Голос Охтирщини», 30 червня 1943 р.) підганяє робітників, аби ті будували швидше і більше кораблів: «Поспішайте, хлопці, бо німці топлять більш, ніж ми встигаємо будувати» [227, с. 2]. Водночас підприємливі особи з явно семітськими рисами обличчя та іменами Хаїм та Ісак обговорювали вигідну, але не зовсім легальну угоду:

«– Я маю гарний гешефт; одержавши гроші за консерви, а навантажив цеглу.

– Але ж це з'ясується!

– О, ні, друже! 95 % за те, що цей корабель буде потоплений німецькими підводними човнами» [228, с. 3; 229, с. 2].

5 липня 1943 р. почався наступ німецьких армій з-під Белгорода та від Орла в напрямку на Курськ. Розпочалася одна з найбільших битв Другої світової війни. 12 липня під Прохорівкою відбулася найбільша танкова битва, в якій з обох боків було задіяно 1200 танків та самохідних гармат. Цього ж дня радянські війська перейшли у наступ. 5 серпня німці залишили Орел та Белгород, а 23 серпня радянські війська прорвалися до Харкова. Ці події, зі зрозумілих причин, не віднайшли свого відображення в карикатурі. Кількість рисунків на сторінках окупаційних видань Чернігівщини та Сумщини почала різко скорочуватися. У липні оприлюднили одне зображення, у серпні – 7.

Останньою спробою дискредитації союзників стала карикатура «Друзі виходять на великий шлях» («Голос Охтирщини», 6 серпня 1943 р.), де радянський та американський солдати зображені радше як якісь грабіжники, ніж захисники чи визволителі [230, с. 2]. Нагадали й про звірства радянської влади у рисунку «Советський душоуб». У підтекстовці була наведена історична довідка про вбивства за наказом Сталіна неповинних ні в чому українців у 1937–1941 роках [231, с. 1]. На шпальтах «Відродження» за 31 серпня 1943 р. востаннє розповіли про другорядність постаті Сталіна (рисунок «Принада»). Ф. Рузвельт і В. Черчилль, осідлавши «батька народів», за допомогою приманки-ковбаси («Європа») направляли його прямісінько на камінь («німецький фронт») [232, с. 1].

Фактично нерозкритою темою залишався партизанський рух. Єдина згадка про нього датується 24 серпня 1943 р., коли роменський часопис «Відродження» надрукував карикатуру-агітку «Бандитські балачки». Нехитрий діалог вінчав заклик: «Допомагай німцям знищувати бандитів! Повідомляй про сховища бандитів! Тоді зможеш Ти спокійно працювати і жити» [233, с. 1].

Після Квебекської конференції у квітні 1943 р. Об'єд-

Рис. 21. «Кістковий млин та його винахідник „маршал“ Сталін». 22 червня 1943 р. «Сумський вісник»

нана рада начальників штабів Англії та США утворила штаб верховного командування союзними силами в Британії на чолі з англійським генералом Ф. Морганом. Розроблений ним план дій у Північно-Західній Франції було відхилено, а, отже, відкриття другого фронту відтермінувалося до 1944 р. Плани висадки союзників на атлантичному узбережжі Франції не були таємницею для Німеччини, проте невідомими залишалися дата та місце. Німецька пропаганда продовжувала переконувати читачів у неприступності «Атлантичного валу», що знайшло відображення в однойменній карикатурі («Відродження», 27 серпня 1943 р.). У ній англо-американські військові поглядали у бік французького узбережжя, яке вкривали німецькі гармати. Поряд було застереження: «Всяка спроба англо-американців висадитися на материк зазнає жорстокої поразки» [231, с. 2].

Остання віднайдена нами карикатура на сторінках окупаційних видань датована 13 листопада 1943 р. Газета «Вісті Прилуччини» повторила вже неодноразово згадану карикатуру «Тоннаж на словах» зі Сталіним, який споглядає на затоплення військової допомоги [234, с. 1].

Отже, політична карикатура є цілком самодостатнім жанром, зручним інструментом формування необхідних настроїв, мобілізації окремих соціальних груп, стимулювання адресатів до певних дій. Кращі зразки карикатурної продукції мали властивість впливати на широкі верстви населення і різні вікові групи. Вони доступніші до розуміння, не потребували глибоких знань, а яскраві образи, кумедні зображення, влучні вислови-пояснення закладали міцні ідеологічні установки, ціннісні орієнтири, програмували моделі поведінки.

Окупаційна преса активно вдавалася до використання подібних зображень, інформуючи читача про успіхи Німеччини на фронтах Другої світової війни. Політична карикатура ставала складовою частиною новин, своєрідним віддзеркаленням подій. Коли ж Німеччина зазнавала дошкульних ударів, рисунки в окупаційних виданнях переорієнтовувалися на викриття неузгодженості в діях союзників чи їх злочинної сутності тощо. Дана тема навряд чи може вважатися вичерпаною і потребує подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Нельсон А. Политические манипуляции или покорение толпы. Москва : Наука, 1999. 342 с.
2. Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2014. Вип. 4 (6). С. 70–85.
3. Чайковський І. Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944. *Гомін України – Література і мистецтво*. 1966. Ч. 7. 16 липня.
4. Івлев І.О., А.Ф. Юденков Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 6. С. 41–48.
5. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2005. Т. 18. С. 131–158.
6. Смилянська Ю. Окупаційна преса на території України (1941–1944). *Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий. Холокост: новые исследования и материалы. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике*. Т. IV. Москва, 2011. С. 47–68.
7. Сегеда С.П. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 44 (2). – С. 156–162.
8. Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941–1944 рр. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 118–133.
9. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ : Парлам. вид-во, 2009. 350 с.
10. Романенко Т.В. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2013. № 1 (2). С. 133–143.
11. Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXVIII. С. 338–342.
12. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 1999. № 2. С. 81–102.
13. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 20 с.
14. Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 235–237.
15. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
16. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.
17. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 2008. 19 с.
18. Яковлев Д.Е. Карикатура как образ жизни. *Декоративное искусство*. 2005. № 1. С. 35–37.
19. Щупак І.Я. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 3. С. 147–175.
20. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ, 2018. 268 с.
21. Воронина О.А. Анализ карикатуры как вида креолизованного текста. *Вестник Центра международного образования Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова*. 2010. № 2 : Лингвистика. С. 11–15.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
23. Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу дебільшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр.. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 8–27.
24. *Українське Полісся*. 1941. 3 грудня.
25. *Українське Полісся*. 1941. 10 грудня.
26. *Українське Полісся*. 1941. 24 грудня.
27. *Українське Полісся*. 1941. 28 грудня.
28. *Українське Полісся*. 1941. 12 грудня.
29. *Українське Полісся*. 1942. 1 січня.
30. *Новий шлях*. 1942. 13 січня.
31. *Новий шлях*. 1942. 1 січня.
32. *Українське Полісся*. 1942. 14 січня.
33. *Українське Полісся*. 1942. 1 лютого.
34. *Українське Полісся*. 1942. 11 лютого.
35. *Українське Полісся*. 1942. 13 лютого.
36. *Українське Полісся*. 1942. 27 лютого.
37. *Українське Полісся*. 1942. 8 лютого.
38. *Українське Полісся*. 1942. 15 лютого.
39. *Українське Полісся*. 1942. 20 лютого.
40. *Українське Полісся*. 1942. 1 березня.
41. *Українське Полісся*. 1942. 12 березня.
42. *Українське Полісся*. 1942. 15 березня.
43. *Українське Полісся*. 1942. 29 березня.
44. *Голос Охтирщини*. 1942. 14 травня.
45. *Голос Охтирщини*. 1942. 1 травня.
46. *Голос Охтирщини*. 1942. 16 квітня.
47. *Сумський вісник*. 1942. 29 квітня.
48. *Сумський вісник*. 1942. 1 травня.
49. *Ніжинські вісті*. 1942. 20 травня.
50. *Ніжинські вісті*. 1942. 18 липня.
51. *Сумський вісник*. 1942. 22 липня.
52. Пісня про Сталіна. Київ, Державне видавництво Мистецтво, 1936, 4 с.
53. *Українське Полісся*. 1942. 6 березня.
54. *Українське Полісся*. 1942. 18 березня.
55. *Українське Полісся*. 1942. 11 березня.
56. *Українське Полісся*. 1942. 22 березня.
57. *Українське Полісся*. 1942. 1 квітня.
58. *Українське Полісся*. 1942. 10 квітня.
59. *Українське Полісся*. 1942. 29 квітня.
60. *Українське Полісся*. 1942. 25 лютого.
61. *Українське Полісся*. 1942. 12 квітня.
62. *Ніжинські вісті*. 1942. 15 квітня.
63. *Відродження*. 1942. 28 квітня.
64. *Сумський вісник*. 1942. 7 серпня.
65. *Українське Полісся*. 1942. 17 квітня.
66. *Українське Полісся*. 1942. 26 квітня.
67. *Українське Полісся*. 1942. 24 квітня.
68. *Українське Полісся*. 1942. 22 квітня.
69. *Українське Полісся*. 1942. 3 квітня.
70. Майський І. М. Воспоминания советского дипломата (1925–1945 гг.). Москва : Изд-во «Наука», 1971. 716 с.
71. *Вісті Остерщини*. 1942. 1 травня.
72. *Ніжинські вісті*. 1942. 1 травня.
73. *Вісті Остерщини*. 1942. 15 травня.
74. *Українське Полісся*. 1942. 1 травня.
75. *Українське Полісся*. 1942. 3 травня.
76. *Вісті Прилуччини*. 1942. 13 травня.
77. *Голос Охтирщини*. 1942. 3 вересня.
78. *Новий час*. 1942. 27 вересня.
79. *Українське Полісся*. 1942. 8 травня.
80. *Сумський вісник*. 1942. 3 травня.
81. *Ніжинські вісті*. 1942. 23 травня.
82. *Сумський вісник*. 1942. 19 червня.
83. *Сумський вісник*. 1942. 1 липня.
84. *Ніжинські вісті*. 1942. 9 травня.
85. *Ніжинські вісті*. 1942. 13 травня.
86. *Сумський вісник*. 1942. 7 червня.
87. *Сумський вісник*. 1942. 13 травня.
88. *Сумський вісник*. 1942. 10 травня.
89. *Сумський вісник*. 1942. 3 червня.
90. *Сумський вісник*. 1942. 21 червня.
91. *Українське Полісся*. 1942. 5 червня.
92. *Голос Охтирщини*. 1942. 14 червня.
93. *Голос Охтирщини*. 1942. 4 жовтня.
94. *Сумський вісник*. 1942. 9 жовтня.
95. *Ніжинські вісті*. 1942. 10 жовтня.

96. Українське Полісся. 1942. 12 червня.
97. Голос Охтирщини. 1942. 11 червня.
98. Сумський вісник. 1942. 26 липня.
99. Вісті Прилуччини. 1942. 14 червня.
100. Ніжинські вісті. 1942. 22 липня.
101. Голос Охтирщини. 1942. 9 серпня.
102. Ніжинські вісті. 1942. 11 липня.
103. Українське Полісся. 1942. 17 липня.
104. Сумський вісник. 1942. 24 липня.
105. Вісті Прилуччини. 1942. 28 червня.
106. Сумський вісник. 1942. 15 липня.
107. Голос Охтирщини. 1942. 2 серпня.
108. Відродження. 1942. 7 листопада.
109. Українське Полісся. 1942. 15 листопада.
110. Голос Охтирщини. 1942. 21 червня.
111. Голос Охтирщини. 1942. 2 липня.
112. Сумський вісник. 1942. 5 серпня.
113. Ніжинські вісті. 1942. 19 серпня.
114. Голос Охтирщини. 1942. 27 серпня.
115. Сумський вісник. 1942. 16 серпня.
116. Ніжинські вісті. 1942. 6 червня.
117. Сумський вісник. 1942. 12 червня.
118. Вісті Прилуччини. 1942. 26 червня.
119. Сумський вісник. 1942. 12 липня.
120. Ніжинські вісті. 1942. 15 серпня.
121. Сумський вісник. 1942. 21 серпня.
122. Визволення. 1942. 19 липня.
123. Ніжинські вісті. 1942. 29 липня.
124. Сумський вісник. 1942. 29 липня.
125. Голос Охтирщини. 1942. 13 серпня.
126. Відродження. 1942. 21 серпня.
127. Ніжинські вісті. 1942. 29 серпня.
128. Сумський вісник. 1942. 01 вересня.
129. Вісті Прилуччини. 1942. 16 вересня.
130. Ніжинські вісті. 1942. 26 вересня.
131. Сумський вісник. 1942. 27 вересня.
132. Вісті Остерщини. 1942. 30 жовтня.
133. Вісті Прилуччини. 1942. 4 листопада.
134. Чернігівський кур'єр. 1943. 25 квітня.
135. Останні вісті. 1942. № 18 (вересень).
136. Останні вісті. 1942. № 23 (жовтень).
137. Вісті Прилуччини. 1942. 21 жовтня.
138. Вісті Прилуччини. 1942. 28 жовтня.
139. Вісті Прилуччини. 1942. 11 листопада.
140. Голос Охтирщини. 1942. 7 жовтня.
141. Новий час. 1942. 8 листопада.
142. Відродження. 1942. 10 листопада.
143. Ніжинські вісті. 1942. 11 листопада.
144. Сумський вісник. 1942. 15 листопада.
145. Українське Полісся. 1942. 27 грудня.
146. Сумський вісник. 1942. 28 жовтня.
147. Ніжинські вісті. 1942. 4 листопада.
148. Сумський вісник. 1942. 25 вересня.
149. Ніжинські вісті. 1942. 3 жовтня.
150. Ніжинські вісті. 1942. 7 листопада.
151. Сумський вісник. 1942. 18 листопада.
152. Новий час. 1942. 11 жовтня.
153. Голос Охтирщини. 1942. 27 вересня.
154. Ніжинські вісті. 1942. 30 вересня.
155. Сумський вісник. 1942. 23 жовтня.
156. Голос Охтирщини. 1942. 2 жовтня.
157. Новий час. 1942. 1 листопада.
158. Нові дні. – 1942. 7 жовтня.
159. Новий час. 1942. 20 вересня.
160. Последніе известия. 1942. № 14 (октябрь).
161. Ніжинські вісті. 1942. 14 жовтня.
162. Вісті Прилуччини. 1942. 29 листопада.
163. Вісті Остерщини. 1942. 25 грудня.
164. Новий час. 1942. 13 вересня.
165. Новий час. 1942. 15 листопада.
166. Ніжинські вісті. 1942. 23 вересня.
167. Голос Охтирщини. 1942. 16 жовтня.
168. Вісті Прилуччини. 1942. 30 жовтня.
169. Последніе известия. 1942. № 16 (жовтень).
170. Сумський вісник. 1942. 14 жовтня.
171. Українське Полісся. 1942. 20 грудня.
172. Визволення. 1942. 22 листопада.
173. Ніжинські вісті. 1942. 28 листопада.
174. Вісті Прилуччини. 1943. 13 січня.
175. Чернігівський кур'єр. 1943. 7 березня.
176. Вісті Прилуччини. 1942. 22 листопада.
177. Новий час. 1942. 13 грудня.
178. Відродження. 1942. 15 грудня.
179. Вісті Остерщини. 1942. 1 грудня.
180. Вісті Прилуччини. 1942. 27 грудня.
181. Вісті Прилуччини. 1942. 9 грудня.
182. Українське Полісся. 1942. 9 грудня.
183. Вісті Прилуччини. 1942. 27 листопада.
184. Нові дні. 1942. 2 грудня.
185. Українське Полісся. 1942. 6 грудня.
186. Українське Полісся. 1942. 16 грудня.
187. Відродження. 1942. 4 грудня.
188. Ніжинські вісті. 1942. 9 грудня.
189. Ніжинські вісті. 1942. 30 грудня.
190. Сумський вісник. 1943. 6 січня.
191. Новий час. 1943. 10 січня.
192. Відродження. 1942. 23 грудня.
193. Ніжинські вісті. 1943. 2 січня.
194. Сумський вісник. 1943. 3 січня.
195. Вісті Прилуччини. 1942. 25 грудня.
196. Вісті Остерщини. 1943. 1 січня.
197. Ніжинські вісті. 1943. 6 січня.
198. Відродження. 1943. 8 січня.
199. Сумський вісник. 1943. 10 січня.
200. Вісті Остерщини. 1943. 16 лютого.
201. Відродження. 1943. 15 січня.
202. Ніжинські вісті. 1943. 16 січня.
203. Відродження. 1943. 22 січня.
204. Сумський вісник. 1943. 8 січня.
205. Сумський вісник. 1943. 13 січня.
206. Ніжинські вісті. 1943. 23 січня.
207. Відродження. 1943. 7 травня.
208. Відродження. 1943. 26 січня.
209. Вісті Прилуччини. 1943. 21 лютого.
210. Вісті Прилуччини. 1943. 12 березня.
211. Вісті Прилуччини. 1943. 7 березня.
212. Український кур'єр. 1943. 11 липня.
213. Чернігівський кур'єр. 1943. 10 березня.
214. Вісті Прилуччини. 1943. 14 березня.
215. Відродження. 1943. 6 квітня.
216. Чернігівський кур'єр. 1943. 21 квітня.
217. Голос Охтирщини. 1943. 27 травня.
218. Нові дні. 1943. 15 травня.
219. Голос Охтирщини. 1943. 23 травня.
220. Голос Охтирщини. 1943. 30 травня.
221. Сумський вісник. 1943. 22 червня.
222. Сумський вісник. 1943. 18 червня.
223. Відродження. 1943. 29 червня.
224. Голос Охтирщини. 1943. 2 червня.
225. Сумський вісник. 1943. 20 червня.
226. Відродження. 1943. 4 червня.
227. Голос Охтирщини. 1943. 30 червня.
228. Голос Охтирщини. 1943. 1 серпня.
229. Сумський вісник. 1943. 15 серпня.
230. Голос Охтирщини. 1943. 6 серпня.
231. Відродження. 1943. 27 серпня.
232. Відродження. 1943. 31 серпня.
233. Відродження. 1943. 24 серпня.
234. Вісті Прилуччини. 1943. 13 листопада.

Horokh M.V. The reflection of 1941–1943 geopolitical reality in the political cartoon of the occupational press in Chernihiv and Sumy region

The article is devoted to the clarification of the political caricature's role and position in the forming of the informational space on the Chernihiv and Sumy region territory during World War II. In 1941–1943 the occupation authorities published 15 newspapers in Chernihiv, Nizhyn, Pryluky, Snovsk, Ostry, Semenivka, Novhorod-Siverskyi, Sumy, Romny, Konotop, Krolevets, Okhtyrka, Shostka, Putivl. We find caricatures in 219 issues of 813. Most of the images are in the «Ukrainske Polissia» (53 issues), «Sumskyi visnyk» (47), «Nizhynski visti» (30), «Holos Okhtyrshchynu» (29) and «Visti Pryluchchynu» (23). Newspapers promptly introduced readers to the front lines, orders and announcements of the occupation administration and orders of the German command.

The analysis found that the publication of the occupation media had a clear anti-Soviet and anti-Semitic orientation. Some caricatures were used for purely tactical reasons, directing the incitement of international enmity. The rest images orientation was more distant, strategic objectives, which was to discredit the Soviet leadership as reckless and criminal. The occupation press ridiculed the anti-Hitler coalition figures (Stalin, Roosevelt, Churchill), the inability of the Allies to withstand the German military units and secure the admission of the Lend-Lease program. Based on the moral and psychological and ideological stereotypes of marginalized group Ukrainian society Nazi propaganda exploited the worst traits and feelings, directing them to support the awful terror.

The key events on the fronts of the World War II and relations between the allies were reflected, albeit belatedly, through the cartoons in the pages of the oc-

cupational press. The analysis of the visual images on the pages of the occupational press helps to reveal the concept of ideological manipulations of the Nazi regime. It also helps to evaluate their influence on the forming of the perception archetypes of both people of occupied Ukraine and people who live nowadays.

Key words: political caricature, occupation press, Chernihiv oblast, Sumy oblast.

REFERENCES

- Nelson, A. (1999). *Politycheskie manipulatsii ili pokorenie tolpy* [Political manipulation or crowd control]. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Honcharenko, O. (2014). «Yudeo-bilshovyzm» yak model ideolohichnoi obrobky mistsevoho naseleennia raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [“Judeo-Bolshevism” as model of indoctrinal local population reichskommissariat “Ukraine” (1941–1944)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*, 4 (6), pp. 70–85. [in Ukrainian].
- Chaikovskiy, I. (1966). Ukrainian periodychni vydannia za nimetskoj okupatsii, 1941–1944 [Ukrainian periodicals under German occupation, 1941–1944]. *Homin Ukrainy, Literatura i mystetstvo*, ch. 7, lypnia 16. [in Ukrainian].
- Ivliev, I. O., Yudenkov A. F. (1985). Kontrpropahanda pidpilnykiv i partyzaniv na okupovanii radianskii terytorii (1941–1944 rr.) [Counterpropaganda of the insurgent activists and partisans on the occupied Soviet territory]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, pp. 41–48. [in Ukrainian].
- Cherniakov, B.I. (2005). Periodychna presa na okupovanii terytorii Ukrainy [The Periodical Press on the Occupied Territory]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, vol. 18, pp. 131–158. [in Ukrainian].
- Smilianskaya, Yu. (2011). Okupatsionnaya presa na terytorii Ukrainy (1941–1944). Formirovaniie i ukreplenie antievreyskikh stereotipov kak popytka konsolidatsii okkupantov s naseleniem okkupirovannikh territorii [Regional features of the Holocaust as reflected in the Ukrainian press during the occupation (1941–1944)]. Abstracts of papers 2011: *Kholokost: novye issledovaniya i materialy. Materialy XVII Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaiki*, vol. IV. (pp. 47–68). Moskva. [in Russian].
- Seheda, S.P. (2011). Radianska viiskova presa na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 44 (2), pp. 156–162. [in Ukrainian].
- Smirnova, V.I. (2010). Kolektsiia pidpilno-partyzanskoj presy Ukrainy 1941–1944 rr. [Collection of Partisan Press of Ukraine in 1941–1944]. *Arkhiv Ukrainy*, 5, pp. 118–133. [in Ukrainian].
- Fedotova, O.O. (2009). *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USSR–URSRS (1917–1990 rr.)* [Political censorship of publications in the USSR, the Ukrainian SSR (1917–1990 pp.)]. Kyiv : Parlam. vyd-vo. [in Ukrainian].
- Romanenko, T.V. (2013). Radianska presa v Ukrainii RSR na pochatku Druhoi svitovoi viiny ta v roky natsyistskoj okupatsii (1939 – persha polovyna 1943 rr.) [The Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning of the Second World War and during the German occupation (1939 – first half of 1943)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*, 1 (2), pp. 133–143. [in Ukrainian].
- Handrabura, N.Ya. (2014). Ukrainomovna okupatsiina presa yak dzherelo z istorii natsyistskoj eksploatatsii naseleennia Ukrainy (1941–1944 rr.) [The Ukrainian language occupying press as a source from history of Nazi exploitation of Ukrainian population (1941–1944)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, issue XXXVIII, pp. 338–342. [in Ukrainian].
- Hrechenko, H. (1999). Chernihivshchyna na shpaltakh okupatsiinykh hazet (1941–1943 rr.) [Chernihiv region on the front pages of occupation newspapers (1941–1943)]. *Sivrianskyi litopys*, 2, pp. 81–102. [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, M.V. (2006). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoj okupatsiinoi vlady sered naseleennia Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S.V. (2013). Ofitsiina ukrainomovna presa Heneralnoho okruhu «Zhytomyr» (1941–1944 rr.) [The Official Ukrainian language press of the General District «Zhytomyr»]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, issue 6, pp. 235–237. [in Ukrainian].
- Tytarenko, D.M. (2002). *Presa Skhidnoi Ukrainy periodu nimetsko-fashyistskoj okupatsii yak istorychne dzherelo (1941–1943 rr.)* [The press of Eastern Ukraine of the period of German fascist occupation as a historical source (1941–1943)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
- Cherniakov, B. (2006). Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukrainy: rozbudova i funktsionuvannia (1941–1943 rr.) [Occupation press of the Reichskommissariat “Ukraine”: development and functioning (1941–1943)]. *Naukovi zapysky*, issue 31, pp. 51–68. [in Ukrainian].
- Yaremenko, V.M. (2008). *Polityka nimetskoho okupatsiinoho rezhymu shchodo presy v raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 rr.)* [German Nazi occupation policy concerning the press in Reichskommissariat “Ukraine”] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Yakovlev, D.E. (2005). Karikatura kak obraz zhizni [Caricature as a way of life]. *Dekorativnoe iskusstvo*, 1, pp. 35–37. [in Russian].
- Shchupak, I.Ya. (2006). Natsyistska antysemitska propahanda sered mistsevoho naseleennia Ukrainy [The Nazi Antisemitic Propaganda Among the Local Population of Ukraine]. *Problemy istorii Holokostu*, issue 3, pp. 147–175. [in Ukrainian].
- Maievskiy, O. (2018). Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr. [Political poster and caricature as a means of ideological struggle in Ukraine in 1939–1945]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Voronina, O.A. (2010). Analiz karikatury kak vida kreolizovannogo teksta [Caricature as a kind of creolized texts]. *Vestnik Tsentra mezhdunarodnogo obrazovaniya Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni M.V. Lomonosova: Lingvistika*, 2, pp. 11–15. [in Russian].
- Busel, V.T. (Comps.). (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi mowy* [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv: Perun. [in Ukrainian].
- Azarkh, I. (2016). Hazeta «Ukrainske Polissia» yak dzherelo vuvchennia protsesu debilshovyzatsii Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [The newspaper «Ukrainian Polissia» as a source of study of the de-bolshevization in Chernihiv region, 1941–1943]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, issue 18, pp. 8–27. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 3 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 10 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 24 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 28 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 12 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
- Novyi shliakh* (1942), 13 sichnia. [in Ukrainian].
- Novyi shliakh* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 14 sichnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 11 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 13 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 27 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 8 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 15 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 20 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 12 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 29 bereznia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 14 travnia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 19 kvitnia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 16 kvitnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 29 kvitnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 20 travnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 18 lypnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 22 lypnia. [in Ukrainian].
- (1936) *Pisnia pro Stalina* [Song about Stalin]. – Kyiv, Derzhavne vydavnytstvo Mystetstvo. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 6 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 18 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 11 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 26 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 10 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 29 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 25 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 12 kvitnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 15 kvitnia. [in Ukrainian].
- Vidrodzhennia* (1942), 28 kvitnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 7 serpnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 17 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 26 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 24 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 22 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 3 kvitnia. [in Ukrainian].
- Mayskiy, I.M. (1971). *Vospominaniya sovetskogo diplomata (1925–1945 gg.)* [Memories of Soviet diplomat. 1925–1945]. Moskva : Izd-vo «Nauka». [in Russian].
- Visti Ostershchyny* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Visti Ostershchyny* (1942), 15 travnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 3 travnia. [in Ukrainian].
- Visti Pryluchchyny* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 3 veresnia. [in Ukrainian].

78. *Novyi chas* (1942), 27 veresnia. [in Ukrainian].
 79. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 travnia. [in Ukrainian].
 80. *Sumskiy visnyk* (1942), 3 travnia. [in Ukrainian].
 81. *Nizhynski visti* (1942), 23 travnia. [in Ukrainian].
 82. *Sumskiy visnyk* (1942), 19 chervnia. [in Ukrainian].
 83. *Sumskiy visnyk* (1942), 1 lypnia. [in Ukrainian].
 84. *Nizhynski visti* (1942), 9 travnia. [in Ukrainian].
 85. *Nizhynski visti* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
 86. *Sumskiy visnyk* (1942), 7 chervnia. [in Ukrainian].
 87. *Sumskiy visnyk* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
 88. *Sumskiy visnyk* (1942), 10 travnia. [in Ukrainian].
 89. *Sumskiy visnyk* (1942), 3 chervnia. [in Ukrainian].
 90. *Sumskiy visnyk* (1942), 21 chervnia. [in Ukrainian].
 91. *Ukrainske Polissia* (1942), 5 chervnia. [in Ukrainian].
 92. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 14 chervnia. [in Ukrainian].
 93. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 4 zhovtnia. [in Ukrainian].
 94. *Sumskiy visnyk* (1942), 9 zhovtnia. [in Ukrainian].
 95. *Nizhynski visti* (1942), 3 chervnia. [in Ukrainian].
 96. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 chervnia. [in Ukrainian].
 97. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 11 chervnia. [in Ukrainian].
 98. *Sumskiy visnyk* (1942), 26 lypnia. [in Ukrainian].
 99. *Visti Pryluchchyny* (1942), 14 chervnia. [in Ukrainian].
 100. *Nizhynski visti* (1942), 22 lypnia. [in Ukrainian].
 101. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 9 serpnia. [in Ukrainian].
 102. *Nizhynski visti* (1942), 11 lypnia. [in Ukrainian].
 103. *Ukrainske Polissia* (1942), 17 lypnia. [in Ukrainian].
 104. *Sumskiy visnyk* (1942), 24 lypnia. [in Ukrainian].
 105. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 chervnia. [in Ukrainian].
 106. *Sumskiy visnyk* (1942), 15 lypnia. [in Ukrainian].
 107. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 2 serpnia. [in Ukrainian].
 108. *Vidrodzhennia* (1942), 7 lystopada. [in Ukrainian].
 109. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
 110. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 21 chervnia. [in Ukrainian].
 111. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 2 lypnia. [in Ukrainian].
 112. *Sumskiy visnyk* (1942), 5 serpnia. [in Ukrainian].
 113. *Nizhynski visti* (1942), 19 serpnia. [in Ukrainian].
 114. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 27 serpnia. [in Ukrainian].
 115. *Sumskiy visnyk* (1942), 16 serpnia. [in Ukrainian].
 116. *Nizhynski visti* (1942), 6 chervnia. [in Ukrainian].
 117. *Sumskiy visnyk* (1942), 12 chervnia. [in Ukrainian].
 118. *Visti Pryluchchyny* (1942), 26 chervnia. [in Ukrainian].
 119. *Sumskiy visnyk* (1942), 12 lypnia. [in Ukrainian].
 120. *Nizhynski visti* (1942), 15 serpnia. [in Ukrainian].
 121. *Sumskiy visnyk* (1942), 21 serpnia. [in Ukrainian].
 122. *Vyzvolennia* (1942), 19 lypnia. [in Ukrainian].
 123. *Nizhynski visti* (1942), 29 lypnia. [in Ukrainian].
 124. *Sumskiy visnyk* (1942), 29 lypnia. [in Ukrainian].
 125. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 13 serpnia. [in Ukrainian].
 126. *Vidrodzhennia* (1942), 21 serpnia. [in Ukrainian].
 127. *Nizhynski visti* (1942), 29 serpnia. [in Ukrainian].
 128. *Sumskiy visnyk* (1942), 6 veresnia. [in Ukrainian].
 129. *Visti Pryluchchyny* (1942), 16 veresnia. [in Ukrainian].
 130. *Nizhynski visti* (1942), 26 veresnia. [in Ukrainian].
 131. *Sumskiy visnyk* (1942), 27 veresnia. [in Ukrainian].
 132. *Visti Ostershchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
 133. *Visti Pryluchchyny* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
 134. *Chernihivskiy kurier* (1943), 25 kvitnia. [in Ukrainian].
 135. *Ostanni visti* (1942), №18 (veresen). [in Ukrainian].
 136. *Ostanni visti* (1942), №23 (veresen). [in Ukrainian].
 137. *Visti Pryluchchyny* (1942), 21 zhovtnia. [in Ukrainian].
 138. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 zhovtnia. [in Ukrainian].
 139. *Visti Pryluchchyny* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
 140. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 7 zhovtnia. [in Ukrainian].
 141. *Novyi chas* (1942), 8 lystopada. [in Ukrainian].
 142. *Vidrodzhennia* (1942), 10 lystopada. [in Ukrainian].
 143. *Nizhynski visti* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
 144. *Sumskiy visnyk* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
 145. *Ukrainske Polissia* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
 146. *Sumskiy visnyk* (1942), 28 zhovtnia. [in Ukrainian].
 147. *Nizhynski visti* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
 148. *Sumskiy visnyk* (1942), 25 veresnia. [in Ukrainian].
 149. *Nizhynski visti* (1942), 3 zhovtnia. [in Ukrainian].
 150. *Nizhynski visti* (1942), 7 lystopada. [in Ukrainian].
 151. *Sumskiy visnyk* (1942), 18 lystopada. [in Ukrainian].
 152. *Novyi chas* (1942), 11 zhovtnia. [in Ukrainian].
 153. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 27 veresnia. [in Ukrainian].
 154. *Nizhynski visti* (1942), 30 veresnia. [in Ukrainian].
 155. *Sumskiy visnyk* (1942), 23 zhovtnia. [in Ukrainian].
 156. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 2 zhovtnia. [in Ukrainian].
 157. *Novyi chas* (1942), 1 lystopada. [in Ukrainian].
 158. *Novi dni* (1942), 7 zhovtnia. [in Ukrainian].
 159. *Novyi chas* (1942), 20 veresnia. [in Ukrainian].
 160. *Poslednie izvestiya* (1942), №14 (oktjabr'). [in Russian].
 161. *Nizhynski visti* (1942), 14 zhovtnia. [in Ukrainian].
 162. *Visti Pryluchchyny* (1942), 29 lystopada. [in Ukrainian].
 163. *Visti Ostershchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
 164. *Novyi chas* (1942), 13 veresnia. [in Ukrainian].
 165. *Novyi chas* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
 166. *Nizhynski visti* (1942), 23 veresnia. [in Ukrainian].
 167. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 16 zhovtnia. [in Ukrainian].
 168. *Visti Pryluchchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
 169. *Poslednie izvestiya* (1942), №16 (oktjabr'). [in Russian].
 170. *Sumskiy visnyk* (1942), 14 zhovtnia. [in Ukrainian].
 171. *Ukrainske Polissia* (1942), 20 hrudnia. [in Ukrainian].
 172. *Vyzvolennia* (1942), 22 lystopada. [in Ukrainian].
 173. *Nizhynski visti* (1942), 28 lystopada. [in Ukrainian].
 174. *Visti Pryluchchyny* (1943), 13 sichnia. [in Ukrainian].
 175. *Chernihivskiy kurier* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
 176. *Visti Pryluchchyny* (1942), 22 lystopada. [in Ukrainian].
 177. *Novyi chas* (1942), 13 hrudnia. [in Ukrainian].
 178. *Vidrodzhennia* (1942), 15 hrudnia. [in Ukrainian].
 179. *Visti Ostershchyny* (1942), 1 hrudnia. [in Ukrainian].
 180. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
 181. *Visti Pryluchchyny* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
 182. *Ukrainske Polissia* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
 183. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 lystopada. [in Ukrainian].
 184. *Novi dni* (1942), 2 hrudnia. [in Ukrainian].
 185. *Ukrainske Polissia* (1942), 6 hrudnia. [in Ukrainian].
 186. *Ukrainske Polissia* (1942), 16 hrudnia. [in Ukrainian].
 187. *Vidrodzhennia* (1942), 4 hrudnia. [in Ukrainian].
 188. *Nizhynski visti* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
 189. *Nizhynski visti* (1942), 30 hrudnia. [in Ukrainian].
 190. *Sumskiy visnyk* (1943), 6 sichnia. [in Ukrainian].
 191. *Novyi chas* (1943), 10 sichnia. [in Ukrainian].
 192. *Vidrodzhennia* (1942), 23 hrudnia. [in Ukrainian].
 193. *Nizhynski visti* (1943), 2 sichnia. [in Ukrainian].
 194. *Sumskiy visnyk* (1943), 3 sichnia. [in Ukrainian].
 195. *Visti Pryluchchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
 196. *Visti Ostershchyny* (1943), 1 sichnia. [in Ukrainian].
 197. *Nizhynski visti* (1943), 6 sichnia. [in Ukrainian].
 198. *Vidrodzhennia* (1943), 8 sichnia. [in Ukrainian].
 199. *Sumskiy visnyk* (1943), 10 sichnia. [in Ukrainian].
 200. *Visti Ostershchyny* (1943), 16 liutoho. [in Ukrainian].
 201. *Vidrodzhennia* (1943), 15 sichnia. [in Ukrainian].
 202. *Nizhynski visti* (1943), 16 sichnia. [in Ukrainian].
 203. *Vidrodzhennia* (1943), 22 sichnia. [in Ukrainian].
 204. *Sumskiy visnyk* (1943), 8 sichnia. [in Ukrainian].
 205. *Sumskiy visnyk* (1943), 13 sichnia. [in Ukrainian].
 206. *Nizhynski visti* (1943), 23 sichnia. [in Ukrainian].
 207. *Vidrodzhennia* (1943), 7 travnia. [in Ukrainian].
 208. *Vidrodzhennia* (1943), 26 sichnia. [in Ukrainian].
 209. *Visti Pryluchchyny* (1943), 21 liutoho. [in Ukrainian].
 210. *Visti Pryluchchyny* (1943), 12 bereznia. [in Ukrainian].
 211. *Visti Pryluchchyny* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
 212. *Ukrainskyi kurier* (1943), 11 lypnia. [in Ukrainian].
 213. *Chernihivskiy kurier* (1943), 10 bereznia. [in Ukrainian].
 214. *Visti Pryluchchyny* (1943), 14 bereznia. [in Ukrainian].
 215. *Vidrodzhennia* (1943), 6 kvitnia. [in Ukrainian].
 216. *Chernihivskiy kurier* (1943), 21 kvitnia. [in Ukrainian].
 217. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 27 travnia. [in Ukrainian].
 218. *Novi dni* (1943), 15 travnia. [in Ukrainian].
 219. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 23 travnia. [in Ukrainian].
 220. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 30 travnia. [in Ukrainian].
 221. *Sumskiy visnyk* (1943), 22 chervnia. [in Ukrainian].
 222. *Sumskiy visnyk* (1943), 18 chervnia. [in Ukrainian].
 223. *Vidrodzhennia* (1943), 29 chervnia. [in Ukrainian].
 224. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 2 chervnia. [in Ukrainian].
 225. *Sumskiy visnyk* (1943), 20 chervnia. [in Ukrainian].
 226. *Vidrodzhennia* (1943), 4 chervnia. [in Ukrainian].
 227. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 30 chervnia. [in Ukrainian].
 228. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 1 serpnia. [in Ukrainian].
 229. *Sumskiy visnyk* (1943), 15 serpnia. [in Ukrainian].
 230. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 6 serpnia. [in Ukrainian].
 231. *Vidrodzhennia* (1943), 27 serpnia. [in Ukrainian].
 232. *Vidrodzhennia* (1943), 31 serpnia. [in Ukrainian].
 233. *Vidrodzhennia* (1943), 24 serpnia. [in Ukrainian].
 234. *Visti Pryluchchyny* (1943), 13 lystopada. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
 Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

